АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ

тәдриси

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ

БАКЫ-1980

2

Scanned with CamScanner

Азәрбајҹан халгы өз мүгәддәратыны әлинә алдыгдан сонра, әввәлки нәсилләр тәрәфиндән јарадылмыш зәнкин, классик мә'нәви ирсә дә јијәләнмиш, өз тарихини дәрк вә бәрпа етмишдир. Совет һакимијјәти јалныз мадди сәрвәтләрин дејил, мә'нәви сәрвәтләрин дә милилләшдирилмәсини тә'мин етмишдир. Орта әср Шәргинин ән бөјүк шаирләри вә мүтәфәккирләри Низами, Фүзули, Нәсими, Хаганы, гәдим Азәрбајҹан мәдәнијјәтинин дикәр корифејләри, дүнја сивилизасијасыны даһијанә әсәрләрлә зәнкинләшдирән бу шәхсијјәтләр мәһз совет дөврүндә халгымызын мә'нәви һәјатында вәтәндаш һүгугу газанмыш, мүасир мәдәнијјәтлә гајнајыб-гарышмыш, һәр бир адамын мә'нәви сәрвәтинә чеврилмишдир.

һ. Ә. ӘЛИЈЕВ—Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајҹан КП МК-нын биринчи катиби (Азәрбајҹан КП МК-нын вә Азәрбајҹан ССР Али Советинин, Азәрбајҹан ССР-ин вә Азәрбајҹан Коммунист Партијасынын 60 иллијинә һәср едилмиш тәнтәнәли ичласындакы мә'рузәсиндән)

Даһи Азәрбајҹан шаири Низами илә даһи өзбәк шаири Нәваинин ики халг арасында әзәли вә мә'нәви әлагәләри парлаг әкс етдирән әсәрләринин нәҹиб гәһрәманлары узаг әсрләрин архасындан санки бизә бахырлар. Низами Нәваијә көзәл тә'сир көстәрмиш, онун јарадычылығы бүтүн Шәрг шаирләри үчүн әсл мәктәб олмушдур.

Ш. Р. РӘШИДОВ—Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Өзбәкистан КП МК-нын биринчи катиби (һәмин тәнтәнәли ичласдакы чыхышындан).

Низаминин вә Руставелинин, Мирзә Шәфинин вә Илја Чавчавадзенин, Мирзә Фәтәли Ахундовун вә Николоз Серетелинин достлуғумузу вә гардашлығымызы нечә тәрәннүм етдикләрини јада салаг. Һәлә бөјүк Низами демишди ки, Гафгазын зирвәләриндә күнәшин шуалары ојнашанда һәр үч халгымыз бирликдә севинир, дағларын башыны думан аланда онлар бирликдә кәдәрләнирләр.

Е. А. ШЕВАРНАДЗЕ—Сов.ИКП МК Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Күрҹүстан КП МК-нын биринчи катиби (һәмин тәнтәнәли ичласдакы чыхышындан)

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ

ВӘ

ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

1954-ҹү илдән чыхыр.

АПРЕЛ — ИЈУН

1980

(Методик мәҹмуә)

«Азәрбајҹан мәктәби»

журналына әлавә

№ 2 (106)

МҮНДӘРИҸАТ

Методика

Р. Мустафајева — В. И. Ленинин «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» мәгаләсинин тәдрисинә даир . . . 3

Б. Әһмәдов — Проблем ситуасијасы вә Азәрбајҹан дили тә'лиминдә онун јери . . . 11

Т. Рзајев — Низаминин «Хосров вә Ширин» поемасынын тәдриси һаггында . . . 18

А. Бәкирова — Әдәбијјат дәрсләриндә естетик тәрбијә һаггында . . . 26

Е. Һәсәнова — Јер зәрфләринин јер мә'налы исимләрлә мүгајисәли өјрәдилмәси . . . 31

Бәдии әсәрләрин дили

Б. Мурадов — Әдәби әсәрләрин өјрәнилмәсиндә интонасијанын ролу вә имканлары . . . 35

Тәҹрүбә трибунасы

Н. Һүммәтов — Јарадыҹы јазыларын апарылмасында фәнләрарасы әлагәдән истифадә . . . 41

Б. Һәсәнов — IV—VII синифләрдә шакирдләрин синифдәнхарич охусунун програм мөвзулары илә әлагәләндирилмәсинә даир . . . 45

Һ. Рзајев — Сифәтин тәдрисиндә нитг инкишафы үзрә апарылан ишләр . . . 52

И. Бабајев — Иншанын планыны нечә тәртиб етмәли . . . 56

А. Пашајев — Дил дәрсләриндә шәхс адларынын изаһы . . . 60

Нәзәри гејдләр

Н. Абдуллајева — Дил ваһидләринин синонимлијин һаггында . . . 64

Ә. Гулујев — Заман зәрфләринин јаранма јоллары һаггында . . . 68

И. Һәкимов — С. Вурғун поезијасы вә ашыг ше'ри . . . 70

Scanned with CamScanner

Иш јолдашларымыз

А. Рәһимов — Мүәллимин үрәји 76

Рә'јләр вә хүласәләр

Г. Талыбов — Дәрслик үзәриндә дүшүнәркән 79

Т. Халисбәјли, М. Мусәддиг — Әдәбијјатдан програм лајиһәси һаггында гејдләр 83

М. Рзајев — Фүзулинин «Сөз» рәдифли гәзәли нә үчүн програмдан чыхарылыр? 85

Консултасија

Ә. Әфәндизадә — Суаллара чаваб 90

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«Нитг мәдәнијјәти» 95

«Азәрбајҹан дилинин семосиолокијасы» 96

Редаксија һеј'әти: Ә. Әфәндизадә (редактор), А. Бабајев (редактор муавини), Ч. Әһмәдов, Ә. Кәлбәлијев, Ш. А. Микајылов.

Техники редактор вә корректор Зөһрә Рзајева.

Чапа имзаланмыш 16/V-1980-чи ил. Кағыз форматы $60\times84^{1}/_{16}$=3,0 кағыз вәрәги, 6,0 физики чап вәрәги.
ФГ 10691. Сифариш 2547. Тираж 13602.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон: 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

© «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2, 1980-чи ил.

Методика

В. И. ЛЕНИНИН «РУСИЈАДА ФӘҺЛӘ МӘТБУАТЫНЫН КЕЧМИШИНДӘН» МӘГАЛӘСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Рәфигә МУСТАФАЈЕВА
педагожи елмләр намизәди

РӘҺБӘРИН бу әсәри IX синифдә әдәбијјатын тәдриси просесиндә өјрәдилир. Һәмин мәгалә әдәбијјат дәрсләриндә В. И. Ленинин бүтөвлүкдә тәдрис едилән илк әсәридир. Мәзмун вә идејача чох зәнкин олан бу әсәрин тәдриси үчүн бир саат вахт ајрылыр.

Одур ки, мүәллим вахтын мәһдудлуғуну нәзәрә алмалы вә әсәри шакирдләрә даһа дәриндән мәнимсәтмәк үчүн синифдәнхарич ишин имканларындан да истифадә етмәлидир. Чүнки мүшаһидәләр көстәрир ки, В. И. Ленинин әсәрләриндә бәһс олунан бир сыра мәсәләләр барәдә шакирдләрә әввәлчәдән мүәјјән билик верилмәдән бу ишдә мүвәффәгијјәт әлдә етмәк олмур. В. И. Ленинин «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» адлы мәгаләсиндә рус әдәбијјатынын бир нечә көркәмли нүмајәндәсинин ады чәкилмиш вә онларын рус фәһлә мәтбуатынын инкишафы тарихиндәки хидмәтләри јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Бу сәнәткарлардан Кертсен вә Чернышевскинин һәјат вә јарадычылығы һаггында шакирдләр VIII синифдә, рәһбәрин «Кертсенин хатирәси» мәгаләсини өјрәнәркән мүәјјән мә'лумат әлдә етмишләр. Мүәллим мәгаләдә һаггында данышылан көркәмли рус ингилабчы-демократы В. Г. Белински һаггында да мәктәблиләрә мә'лумат вермәлидир. Бу иш үчүн о, синифдәнхарич мәшғәләдән истифадә етмәлидир.

Синифдәнхарич мәшғәләдә шакирдләр өјрәнирләр ки, Белински рус әдәбијјаты тарихиндә ингилабчы-демократик тәнгидин јарадычысы кими мәшһурдур. Онун мүхтәлиф илләрдә «Молва» гәзетиндә, «Телескоп», «Московски наблјудател», «Отечественные записки», «Современник» журналларында Державин, Грибоједов, Лермонтов, Полежајев, Баратински, Крылов, хүсусилә А. С. Пушкин һаггында силсилә мәгаләләри чап олунмушдур.

В. И. Ленинин «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» мәгаләсиндә һаггында бәһс етдији Белинскинин «Гогола мәктуб»у рус кәндлиләринин әһвали-руһијјәсини әкс етдирән вә тәһкимчилик һүгугуна гаршы чеврилмиш әсәрдир. Даһа сонра мүәллим һәмин әсәрин јазылмасы сәбәбләрини изаһ етмәлидир. Шакирдләр өјрәнмәлидирләр ки, Белински 1847-чи илин јазында Алманијада мүаличә олунаркән Голодан бир мәктуб алмышды. Һәмин мәктубда Гогол өзүнүн «Достларла јазышмалардан сечилмиш парчалар» әсәринин Белински тәрәфиндән тәнгид едилмәсиндән инчидијини билдирирди. Бунунла әлагәдар оларат, ағыр хәстә олан Белински, сәнәтинин јүксәк гијмәтләндирдији Гоголун һәмин әсәрдәки чидди сәһвләрини даһа дәриндән көстәрмәк мәгсәдилә 15 ијул 1847-чи ил тарихли мәшһур «Гогола мәктуб»уну јазмышдыр. Әсәр мүәллифин сағлығында чап олунмаса да, һәм Русијада, һәм дә онун һүдудларындан чох-чох узагларда әлдән-әлә кечмиш, кениш јајылмышды. Мәктуб мүәллифин өлүмүндән 7 ил сонра, Кертсенин нәшр етдирдији «Полјарнаја звезда» журналында чап олунмушдур.

Бу мә'луматдан сонра мүәллим Белинскинин «Гогола мәктуб» мәгаләсиндән ајры-ајры парчалары охумалы вә изаһ етмәлидир. Ашағыдакы парчалар үзәриндә дајанмаға хүсусилә еһтијач вар:

«Мәнлијимин тәһгир олунмасына һәлә бир тәһәр дөзә биләрдим, әкәр бүтүн мәтләб бундан ибарәт олсајды, һәр һалда сусмаға чәсарәтим чатарды. Лакин һәгигәтин, инсан ләјагәтинин тәһгир олунмасына дөзмәк мүмкүн дејилдир: дин пәрдәси алтында вә зопа мүдафиәси илә, ријакарлығын вә әхлагсызлығын һәгигәт вә хејирхаһлыг кими гәләмә верилмәсини көрдүкдә, сусмаг мүмкүн дејилдир... Мән бу мәсәләдә тәк бир шәхси дејил, чохлуғу тәмсил едирәм, һәм дә онларын әксәријјәтини нә сиз, нә дә мән көрмүшәм, онлар да һеч бир заман сизин үзүнүзү көрмәмишләр... Сиз Русијаја бир мүтәфәккир кими јох, јалныз бир сәнәткар кими дәриндән бәләдсиниз, әфсанәләрлә долу китабынызда исә сиз там мүвәффәгијјәтсизликлә мүтәфәккир чилдинә кирмәк истәмишсиниз. Буна сәбәб о дејилдир ки, сиз, үмумијјәтлә, мүтәфәккир олмамышсыныз; сәбәб будур ки, сиз илләр боју Русијаја узагларда олан өз көзәл кушәниздән тамаша етмәјә адәт етмишсиниз... Јүксәк һәгигәтләрлә долу олан е'чазкар бәдии әсәрләриндә Русијаја өз сурәтини күзкүдә олдуғу кими көстәрмәк имканыны верәрәк, онун шүурланмасына сон дәрәчә јардым көстәрән бөјүк бир јазычы, бир китаб чап етдириб бурада Иса вә дин намина вәһши мүлкәдарлара кәндлиләри «мурдар донуз»—дејә сөјмәји вә онларын күрәјиндән мүмкүн гәдәр чох мәнфәәт чыхармағы өјрәдир. Бу һал мәни һиддәтләндирмәјә биләрдими...»[1].

Мүәллим сөјләмәлидир ки, мәктубун идејасы, хүсусилә бөјүк тәнгидчинин ирәли сүрдүјү «Русијада ән вачиб, мүасир милли мәсәләләр: тәһкимчилик һүгугунун ләғв едилмәси, чисмани чәзанын ләғв олунмасыдыр!» сөзләри онун давамчылары үчүн, хүсусән Чернышевски, Добролјубов кими бөјүк сәнәткарлар үчүн девизә чеврилмиш, онлар өз бөјүк мүәллимләринин ингилаби көрүшләрини даһа да инкишаф етдирмишләр.

Бундан сонра мүәллим «Белински Гоголун јанында» (Б. Лебедев), «Панајев вә Некрасов хәстә Белинскинин јанында» (А. Наумов) әсәрләриндән репродуксијалары нүмајиш етдирәрәк, суал-чавабла верилмиш билији мөһкәмләндирмәли вә «Белински рус әдәбијјатынын көркәмли нүмајәндәсидир» мөвзусунда реферат јазмаг үчүн шакирдләрә ашағыдакы әдәбијјаты көстәрмәлидир:

1. В. И. Ленин, Әдәбијјат һаггында, Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 1—20, 52—60;
2. Жизнь и творчество В. Г. Белинского, Государственное издательство Детской литературы, Минпрос РСФСР, М., 1959;
3. В. Г. Белински, Рус классикләри һаггында, Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ 303—315;
4. Мәммәд Чәфәр, XIX әср рус әдәбијјаты, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1970, сәһ. 284—314

[1] В. Г. Белински. Рус классикләри һаггында, Азәрбајчан Ушаг вә Кәнчләр Әдәбијјаты Нәшријјаты, Бакы, 1954, сәһ. 303—306.

Scanned with CamScanner

Бу синифдәнхарич мәшғәлә «Русијада фәһлә мәтбуатынын кечмишиндән» мәгаләсиндә гојулмуш дикәр мәсәләләрин даһа әтрафлы шәрһи үчүн вахт әлдә етмәјә имкан јарадыр.

Синифдә мәгаләнин охусуна башламаздан әввәл, мүәллим кириш сөзү сөјләмәли вә гејд етмәлидир ки, әсәр 1914-чү илин апрелиндә биринчи дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә јазылмышдыр. Бу заман пролетар ингилабы һәрәкаты гаршысында дуран ән мүһүм мәсәләләрдән бири хырда буржуа оппортунизминә гаршы мүбаризә иди. Һәмин мәгаләдә В. И. Ленин Русијада марксизмин јаранмасы вә пролетар һәрәкатынын инкишафына мәтбуатын демократик вә ингилаби ән'әнәләринин тә'сирини характеризә едир. Рәһбәр оппортунизмлә мүбаризәдә Кертсендән, Белинскидән, Чернышевскидән вә онларын силаһдашларындан кәлән ән'әнәләрә әсасланыр. Шакирдләрә мүәјјән мәшғәләләрдә Кертсен, Белински, Чернышевски һаггында мә'лумат верилдијиндән, дәрсдә бу һагда бир дә данышылмасына еһтијач галмыр, вахтын чоху материалын синифдә охунмасына вә изаһ едилмәсинә һәср едилир.

Әсәрин мәзмунунун өјрәдилмәси заманы дәрс боју шакирдләрин марағыны чәлб етмәк вә ону материалын дәриндән мәнимсәнилмәсинә јөнәлтмәк мәгсәдилә мүәллимин изаһлы охудан истифадә етмәси даһа мәгсәдәмүвафигдир.

Мүәллим мәгаләдән мүвафиг парчалары — әввәлчәдән мүәјјән биткин һиссәләрә ајырдығы парчалары охујуб изаһ етмәли вә шакирдләрин иштиракы илә онлара башлыглар вермәлидир.

Бу, тәхминән, ашағыдакы сәпкидә олмалыдыр:

1. Русија фәһлә мәтбуаты тарихинин демократик вә сосиалист һәрәкаты тарихи илә бағлы олмасы.

2. Русија азадлыг һәрәкатынын башлыча мәрһәләләри.

3. Задәкан дөврүнүн көркәмли нүмајәндәләри вә умумдемократик сензурасыз мәтбуатын јаранмасы.

4. Разночинләрин ојанмасында Кертсен вә Белинскинин ролу.

5. Разночинләрин һаким мәсләки олан халгчылыг вә халгчы бахышларыны инкишаф етдирмәкдә Чернышевскинин ролу.

6. Халгчылыг ахыны ичәрисиндә пролетар-демократик чәрәјанынын јаранмасы.

7. Русијада сосиал-демократијанын әсасынын гојулмасы вә фәһлә мәтбуатынын јарадылмасы үчүн тәшәббүс көстәрилмәси.

8. Фәһлә һәрәкатынын башланмасы, фәһлә мәтбуатынын мејдана чыхмасы, онун илк нүмунәләри, бу ишдә габагчыл фәһләләрин, хүсусилә В. А. Шелгунов вә И. В. Бабушкинин ролу. Сензурасыз фәһлә гәзетләринин мејдана чыхмасы.

9. Күтләви фәһлә һәрәкатында, фәһлә вәрәгәләриндә вә фәһлә мәтбуатында ики әсас мәсләкин—марксист вә оппортунист мәсләкин олмасы

10. Русија фәһлә мәтбуатынын инкишафында «Искра»нын 1901—1903-чү илләрдәки фәалијјәтинин ролу.

11. Ачыг фәһлә мәтбуатынын мејдана чыхмасында 1905—1907-чи илләр ингилабынын ролу.

Бундан сонра мүәллим Русијада фәһлә мәтбуатынын сәфәрбәредичи ролуну вә онун пролетариатын демократик һәрәкатдакы јеринин тә'мин едилмәсиндә башлыча амилләрдән бири олдуғуну изаһ етмәлидир. Буна көрә, В. И. Ленинин һәмин мәгаләдә вердији бөлкүнүн әввәлчәдән һазырланмыш нүмунәсини нүмајиш етдирмәк лазымдыр. Рәгәмләрдән ајдын көрүнүр ки, әкәр 1884—1890-чы илләрдә демократик һәрәкатда иштирак едән фәһләләрин сајы һәр јүз нәфәрдән 15,1 % идисә, 1905—1908-чи илләрдә 47,4 % тәшкил едирди. (Бу фаиз сијаси чинајәтләрә көрә мәс'улијјәтә чәлб едилән һәр 100 нәфәр шәхсә көрә һесабланмышдыр—Р. М.).

Шакирдләр тарих дәрсләриндә 1825-чи иләдәк чохлу халг гијам вә үсјанларынын, мәшһур Пугачов һәрәкатынын баш вердијини, әдәбијјат дәрсләриндә исә Русијада Радишшев кими көркәмли ингилабчынын јашадығыны өјрәндикләриндән, мүәллим В. И. Ленинин Русијада азадлыг һәрәкатыны 1825-чи илдән е'тибарән мәрһәләләрә бөлмәсинин сәбәбини дә изаһ етмәли вә демәлидир ки, Владимир Илич мүәјјән програмы вә мәгсәди олан мүтәшәккил ингилаби чыхышлары нәзәрдә тутмуш, она көрә дә, декабрист һәрәкатынын башландығы тарихи Русијада азадлыг һәрәкатынын биринчи мәрһәләси адландырмышдыр.

Бир мәсәлә дә шакирдләрә ајдынлашдырылмалыдыр. В. И. Ленин мәгаләнин бир јериндә јазыр: «1895—1896-чы илдән, мәшһур Петербург тә'тилләри заманындан е'тибарән

Scanned with CamScanner

сосиал-демократијанын иштиракы илә күтләви фәһлә һәрәкаты башланыр. Мәһз бу дөвр Русијада сөзүн әсл мә'насында фәһлә мәтбуатынын мејдана чыхмасы дөврүдүр». Даһа сонра В. И. Ленин јазыр: «Русијада фәһлә мәтбуатынын аз гала бир әсрлик тарихи вардыр —бу, әввәлчә һазырлыг тарихидир, јә'ни фәһлә һәрәкаты дејил, пролетар һәрәкаты дејил, «үмумдемократик», јә'ни буржуа-демократик азадлыг һәрәкаты тарихидир, —сонра да өзүнүн ијирми иллик пролетар һәрәкаты, пролетар демократијасы вә ја сосиал-демократија тарихидир».

Шакирдләрә ајдынлашдырылмалыдыр ки, В. И. Ленин Русијада азадлыг һәрәкатынын тарихини декабристләр үсјаны илә бағладығы кими, «Русијада фәһлә мәтбуатынын бир әсрлик тарихи вардыр»—дејәндә дә јәгин ки, декабристләрин XIX әсрин әввәлләриндә фәаллијәт көстәрән мәтбуатыны нәзәрдә тутмушдур.

Изаһлы оху баша чатдыгдан сонра, әсәрдәки ајры-ајры биткин парчалара верилмиш вә јазы тахтасына јазылмыш башлыглар бүтүнлүкдә мәгаләнин өјрәнилмәси үчүн план ролуну ојнаја биләр. Әсәрин мәзмунунун мөһкәмләндирилмәси мәгсәдилә синифдә ашағыдакы шәкилдә суал-чаваб апарылмалыдыр:

М. —Нә үчүн В. И. Ленин Русијада фәһлә мәтбуатынын тарихини билмәк үчүн рус азадлыг һәрәкатынын башлыча мәрһәләләрини өјрәнмәји вачиб һесаб едир?

Ш. —Чүнки, Ленинин дедији кими, «Русијада фәһлә мәтбуатынын тарихи демократик вә сосиалист һәрәкатынын тарихи илә гырылмаз сурәтдә бағлыдыр».

М. —Русијада азадлыг һәрәкатынын мәрһәләләрини В. И. Ленин нечә мүәјјәнләшдирир?

Ш. —Русијада азадлыг һәрәкаты рус чәмијјәтинин үч башлыча синфинә ујғун олараг, үч башлыча мәрһәләдән кечмишдир: 1) тәгрибән 1825-чи илдән 1861-чи илләдәк олан задәкан дөврү; 2) тәгрибән 1861-чи илдән 1895-чи илләдәк олан разночин вә ја буржуа-демократик дөврү; 3) 1895-чи илдән индијәдәк олан пролетар дөврү.

М. —Задәкан дөврүнүн ән көркәмли нүмајәндәләри кимләрдир?

Ш. —Декабристләр вә Кертсен бу дөврүн ән көркәмли хадимләри олмушлар.

М. —Декабристләрин вә Кертсенин хидмәтләрини В. И. Ленин нечә гијмәтләндирир?

Ш. —Декабристләр Кертсени ојатдыглары кими, Кертсен вә онун «Колокол»у да разночинләрин елми либерал вә демократик буржуазија нүмајәндәләринин ојанмасына көмәк етди.

М. —В. Г. Белински һаггында нә билирсиниз? Мәгаләдә В. И. Ленин онун јарадычылығына нечә гијмәт верир?

Ш. —В. Г. Белински разночинләр арасындан чыхмыш, рус әдәбијјаты тарихиндә ингилаби-демократик тәнгидин јарадычысы кими танынмыш мәшһур сәнәткардыр. В. И. Ленин тәнгидчинин «Гогола мәктуб»ундан бәһс едәркән ону «сензурасыз демократик мәтбуатын индијә гәдәр дә өз бөјүк чанлы әһәмијјәтини сахлајан ән јахшы әсәрләриндән бири» кими гијмәтләндирмишдир.

М. —Разночинләрин мејдана чыхмасыны шәртләндирән һансы сәбәб иди?

Ш. —Тәһкимчилик һүгугунун сүгуту разночинләрин мејдана чыхмасына сәбәб олду.

М. —Разночинләрин һаким мәсләки нә иди?

Ш. —Разночинләрин һаким мәсләки халгчылыг иди.

М. —Халгчы бахышларын инкишаф етдирилмәсиндә кимин даһа бөјүк ролу олмушдур?

Ш. —Халгчы бахышларыны инкишаф етдирмиш олан Чернышевски Кертсенә нисбәтән ирәлијә доғру чох бөјүк бир аддым атды. О, капитализмин олдугча чидди тәнгидчиси иди.

М. —Пролетар-демократик чәрәјаны үмуми халгчылыг ичәрисиндән нә вахт ајрылмышдыр?

Ш. —Пролетар-демократик чәрәјаны Русијада марксизм мәсләки идејача мүәјјәнләшдикдән, јә'ни 1883-чү илдә «Әмәк азадлығы» групу јарадылдыгдан вә 1895—1896-чы илләрдә Петербургда арасыкәсилмәз фәһлә тә'тилләри башландыгдан сонра ајрылмышдыр.

М. —Фәһләләрин демократик һәрәкатда иштиракынын чохлуғуну шәртләндирән әсас сәбәб нә иди?

Ш. —Бу барәдә данышаркән В. И. Ленин көстәрир ки, 1901—1903-чү илләр дөврүндә илк сијаси-марксист гәзет олан «Искра» дөврүндә демократик һәрәкатда иштирак едәнләрин чохлуғуну фәһләләр тәшкил едирләр. Капиталистләрин икигат зүлму вә вәһшилији фәһләләри демократик һәрәкатда фәал иштирак етмәјә истигамәтләндирирди.

М. —Русијада фәһлә мәтбуатынын илк нүмунәләри нечә јаранмышдыр?

Scanned with CamScanner

Ш. —1885-чи илдә Петербургда сензурасыз чыхан сосиал-демократ «Рабочи» гәзетинин илк нөмрәси чап олунмушдур.

Сонралар, 1895—1896-чы илләр күтләви фәһлә һәракаты башлајыр. Бу, фәһлә мәтбуатынын да мејдана чыхмасына сәбәб олур. О заманкы фәһлә мәтбуатынын нүмунәләри мәтбәәдә чап едилмәјиб, һектографда үзү көчүрүлән, фәһләләрин еһтијач вә тәләбләрини шәрһ етмәјә һәср олунан сензурасыз вәрәгәләр иди.

М. —Фәһлә мәтбуатынын илк нүмунәләринин јаранмасында вә јајылмасындакы фәалијјәтинә көрә В. И. Ленин кимләрин әмәјини даһа јүксәк гијмәтләндирир?

Ш. —В. И. Ленин Петербург фәһләләриндән Васили Андрејевич Шелгуновун вә аловлу искрачы вә болшевик Иван Василјевич Бабушкинин бу саһәдәки фәалијјәтиндән ифтихарла бәһс едир.

М. —Һәмин сензурасыз вәрәгәләри кимләр нәшр едирдиләр?

Ш. —Фәһлә мәтбуатынын илк нүмунәләри 1895-чи илин ахырларындан е'тибарән әксәрән «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифаглары» ады илә фәалијјәт көстәрән сосиал-демократ группары, дәрнәкләри вә тәшкилатлары тәрәфиндән нәшр едилирди.

М. —Тарихдә бу тәшкилатларын ролу нә илә мүәјјәнләшдирилир?

Ш. —Бу сосиал-демократик тәшкилатларын нүмајәндәләринин 1898-чи илдә чағырылан Биринчи гурултајында Русија сосиал-демократ фәһлә партијасынын әсасы гојулмушдур.

М. —В. И. Ленин фәһлә мәтбуатынын илк нүмунәләри — вәрәгәләр вә сосиал-демократ гәзетләрилә 20 ил сонракы фәһлә мәтбуаты арасында нә кими јахынлыг олдуғуну көстәрир?

Ш. —В. И. Ленин көстәрир ки, илк фәһлә мәтбуаты нүмунәләри индики фәһлә мәтбуатынын тамамилә вә билавасите сәләфләридир. Индики фәһлә мәтбуатында да 20 ил бундан әввәл олдуғу кими, фәһләләрин еһтијач вә тәләбләри, игтисади мүбаризәнин әкси, фәһлә һәрәкаты вәзифәләринин марксизм вә ардычыл демократик нөгтеји-нәзәриндән ејни принсипиаллыгла ајдынлашдырылмасы —нәһајәт, фәһлә мәтбуатында јенә ејни ики әсас мәсләк, марксист мәсләки илә оппортунист мәсләки көрүнүр.

М. —Русијада марксист мәсләки илә оппортунист мәсләки нә вахт ајрылмышдыр?

Ш. —1895—1896-чы илләрдә Русијада күтләви фәһлә һәрәкаты мејдана чыхан кими, марксист мәсләки оппортунист мәсләкиндән ајрылыр.

М. —Фәһлә мәтбуатынын 1894—1914-чү илләр әрзиндәки тарихини В. И. Ленин нечә характеризә едир?

Ш. —В. И. Ленин јазыр ки, фәһлә мәтбуатынын 1894-чү илдән 1914-чү илә дәк 20 ил әрзиндәки тарихи рус марксизминдә вә Русија сосиал-демократијасында ики мәсләкин тарихидир.

Мүәллим һәмин суал-чаваб нәтичәсиндә мәзмунун дәриндән мәнимсәнилдијини јәгин етдикдән сонра синифдә тутулмуш план әсасында әсәри евдә конспектләшдирмәји вә мәзмуну өјрәнмәји тапшырыр.

ПРОБЛЕМ СИТУАСИЈАСЫ ВӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИНДӘ ОНУН ЈЕРИ

Бәшир ӘҺМӘДОВ
педагожи елмләр доктору, професор

ӘСЛ мәтләбә кечмәздән әввәл, мүәллимләри дүшүндүрән, һәтта бә'зи мүтәхәссисләри долашдыран бир сыра суаллара чаваб вермәјә нәһд көстәрәк. Һәмин суаллар сырасында ашағыдакылар мүһүм јер тутур:

а) Проблем ситуасијасы дедикдә нәји баша дүшмәк лазымдыр? б) Тә'лимдә «проблем» анлајышынын маһијјәти нәдән ибарәтдир? в) Проблем ситуасијасы илә тә'лими проблем (хатырладаг ки, «елми проблем» бирләшмәси кими, «тә'лими проблем» ифадәсини дә ишләдә биләрик; бу, рус дилиндәки «учебнаја проблема»нын тәрчүмәси кими баша дүшүлмәлидир) арасындакы әлагәнин характери һаггында нә демәк олар?

Көстәрилән суаллар үзәриндә хүсуси олараг дајанмағы она көрә зәрури һесаб едирик ки, Азәрбајчан дилиндә олан бир сыра јазыларда онларын шәрһи мүхтәлиф шәкилдә ве-

Scanned with CamScanner

рилир, долашыг изаһ олунур. Мәсәлән, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә проблем ситуасијасынын мөвгејинә һәср олунмуш бир мәгаләнин мүәллифи јазыр: «Беләликлә, шакирдләрин гаршысында **проблем гојулур, бундан сонра исә** проблемин шәрһи— **ситуасија башланыр».** Демәли, мүхтәхәссис јолдашын мүлаһизәсинә көрә, ардычыллыг бахымындан проблем әввәл кәлир, ситуасија сонра; проблем ситуасијасы проблемин шәрһи, һәлл олунмасы демәкдир.

Белә фикирдә олан тәкчә дил методикасы саһәсиндә чалышан алимләрдән ибарәт дејилдир. Ријазијјат методистләринин дә бә'зиләри, тәхминән, еіни мүддәадан чыхыш едир вә көстәрирләр ки, ирәли сүрүлмүш тә'лими проблем шакирдләрдә фикри фәаллыг јаратдыгда проблем ситуасијасы мејдана чыхыр. А. Нурушов чох марагды, мүәллимләр үчүн фајдалы олан бир тәдгигат ишиндә бу барәдә белә јазыр: «Проблемин мәнтиги формасы суалдыр, проблем суалла ифадә едилир. **Әкәр һәмин суал чәтинлик јарадырса вә она ҹаваб вермәк үчүн шакирдләрдә фикри фәаллыг әмәлә кәлирсә, онда проблем ситуасијасы јараныр.** Проблем ситуасијасы—һәлли ахтарыш тәләб едән дәрк олунмуш чәтинликдир. Чәтинлик јалныз дәрк едилән олдугда, јә'ни шакирд ону һәлл үчүн гәбул едә билдикдә проблем ситуасијасы јараныр». «Ситуасијасыз проблем проблем олараг галыр, о өзөзлүјүндә һәллини тапа билмәз».

Зәннимизчә, мүәллифин фикриндәки башлыча гүсур ики анлајышын, јә'ни «проблем ситуасијасы» вә «проблем» анлајышларынын гарышыг салынмасындан ибарәтдир вә онун өзү әсәрин дикәр сәһифәләриндә һәмин һөкмә зидд чыхыр, тәбии олараг она садиг гала билмир. Јада салмаг лазымдыр ки, әкәр әввәлчә ситуасија јаранмамышса, онда һеч вахт проблем мејдана чыха билмәз; проблем ситуасијадакы чәтинлијин, чәтинлији төрәдән елементин баша дүшүлмәси, дәрк олунмасы илә бағлыдыр. Бу мә'нада «ситуасијасыз проблем проблем олараг галыр» фикри чох долашыгдыр. Дикәр тәрәфдән исә «проблем чәтинлик төрәдирсә, ситуасија јараныр» мүлаһизәсини доғру һесаб етсәк, кәрәк белә дүшүнәк ки, проблем ситуасијадан әввәл кәлир. Әслиндә исә белә дејил.

Проблем ситуасијасы, тә'лими проблем мәсәләләринин мәшһур тәдгигатчылары, һаггында данышдығымыз анлајышлары башга шәкилдә изаһ едир вә әввәл ситуасијанын, сонра проблемин кәлмәсини сүбута јетирирләр. Мәсәлән, М. И. Махмутов «Проблемное обучение» (М., «Педагогика», 1975, сәһ. 109) адлы монографијасында јазыр ки, проблем ситуасијасы дедикдә субјектин (фәалијјәт көстәрәнин, иши ичра едәнин) өз фәалијјәти просесиндә мүәјјән интеллектуал чәтинликлә гаршылашмасы баша дүшүлүр. А. М. Матјушкин «Проблемные ситуации в мышлении и обучении» (М., 1972, сәһ. 194) китабында көстәрир: проблем ситуасијасы субјектлә онун ичра етдији иш арасындакы әлагәнин елә бир формасыдыр ки, бу заман инсан (ичрачы, тәдгигатчы вә с.) елә бир психи һал кечирир, елә психи вәзијјәтә дүшүр ки, һәмин һал (вәзијјәт) ону чәтинлији баша дүшмәјә, арадан галдырмаға доғру јөнәлдир, истигамәтләндирир. Бу, нечә баш верир?

Фәалијјәт просесиндә, даһа доғрусу, гаршыја гојулмуш вәзифәни јеринә јетирәркән инсан мүәјјән «мүгавимәтә» раст кәлир, фәалијјәти әввәлки билик вә иш үсуллары зәмининдә давам етдирә билмир, һансы бир елементсә ишин ичрасына мане олур. Беләликлә, субјект өз фәалијјәтини мүвәггәти олараг дајандырыр, ишин кедишинә мане олан елементи ахтармаға, иши низама салмаға чан атыр. О, һәр шејдән әввәл, мөвчуд һәјат тәчрүбәсини, индијә гәдәр мәнимсәмиш олдуғу биликләри ишә гошур, нечә дејәрләр, актуаллашдырыр. Нәтичәдә көрүр ки, бунларын һеч бири фәалијјәтин давам етдирилмәсинә көмәк етмир. Адам мәчбур олур ки, мөвчуд биликләр чәрчивәсиндән кәнара чыхсын, чәтинлији төрәдән елементи тапмаг вә фәалијјәти давам етдирмәк үчүн јени биликләр, јени иш үсуллары тапсын. Бурада бизә мә'лум олан биликләр вә ја иш үсуллары илә мә'лум олмајан биликләр (иш үсуллары) арасында диалектик зиддијјәт баш верир: санки биликлә биликсизлик «тоггушур», онларын арасында мүәјјән мә'нада мүбаризә башлајыр.

Проблем ситуасијасы мәһз субјектин чәтинликлә үз-үзә кәлмәсидир, фәалијјәти көһнә биликләр зәмининдә давам етдирмәјин мүмкүн олмамасыдыр, јени ахтарыш тәләб едән вәзијјәтин јаранмасыдыр. Лакин бу вәзијјәт һеч дә о демәк дејилдир ки, биз артыг проблеми көрә билмишик, ону ифадә етмишик. Алимләрин фикринчә, проблеми көрмәк вә ифадә етмәк ону һәлл етмәјин јарысына бәрабәрдир. Проблем чәтинлији төрәдән елементин тапылмасыдыр, фәалијјәтә мане олан, бизи фәалијјәти дајандырмаға вадар едән сәбәбин мејдана чыхарылмасыдыр. Чәтинлији төрәдән елементи тапмаг хәстәјә диагноз вермәк кими бир шејдир. Әкәр примитив шәкилдә десәк, хәстәлик ситуасијадыр, диагнозун

ғојулмасы проблемдир, мүаличә просеси исә проблемин һәллидир. Әксәр һалларда дүзкүн диагноз мүаличәнин хејли һиссәсини тәшкил едир, бунунла белә, бә'зән диагнозун дүзкүн верилмәсинә бахмајараг, мүаличә чох чәтин олур.

Нә үчүн бә'зи алимләр белә һесаб едирләр ки, проблем әввәл кәлир, ситуасија исә ондан сонра? Бизчә, бунун сәбәби ашағыдакындан ибарәтдир: тә'лимдә шакирди чәтинлијә салмаг үчүн суаллардан чох истифадә едилир. Мүәллим елә суаллар верир ки, шакирдләр онларын үзәриндә дүшүнмәклә өзләрини проблем ситуасијасы вәзијјәтинә салырлар. Мәсәлән, диссертант Акиф Һачыјевин тәдгигаты сүбут етмишдир ки, мүәллим зоолокија дәрсләриндә шакирдләрә «Иланла корамалын фәрги нәдир?» суалыны вердикдә шакирдләр чәтин вәзијјәтә дүшүрләр. Нә гәдәр ки, онлар фәрг һаггында мүлаһизә сөјләмирләр, ситуасија ситуасијалығында галыр; фәрг һаггында сөјләнилән мүлаһизә исә артыг шакирдин проблеми көрмәси, ирәли сүрмәси (ја дүзкүн, ја да сәһв) демәкдир. Бурадан ајдын олур ки, ситуасија јаратмаг мәгсәди илә верилән суалларын һеч бири проблеми ифадә етмир.

Јухарыда гејд етдик ки, бә'зи алимләр «проблемин мәнтиги формасы суалдыр» һөкмүнү верир вә бу дүзкүн мүддәадан сәһв нәтичә чыхарараг бүтүн суаллары (хүсусән ситуасијадан әввәл верилән суаллары) проблемин ифадә формасы һесаб едирләр. Сәһв дә елә бурадан ирәли кәлир. Суал да вар, суал да! Ситуасијадан әввәлки суаллар проблеми ифадә етмир вә бу мәгсәди изләмир; ситуасијанын тәһлили илә бағлы олараг ирәли сүрүлән суаллар исә проблеми (дүзкүн вә ја сәһв) ифадә едә билир.

Проблем чәтинлијин, ситуасијанын апарычы елементидир вә онун мејдана чыхарылмасы, еләчә дә һәлли чидди ахтарышлар тәләб едир. Проблемин тапылмасы вә ифадә едилмәси үчүн мүхтәлиф мүлаһизәләр, рә'јләр ирәли сүрүлә биләр. Бунлардан һансынын доғру олдуғуну сүбута јетирмәк, проблемин һәллинә наил олмаг елмин инкишафы үчүн мүһүм әһәмијјәт кәсб етдији кими, тә'лим просесиндә дә ситуасијаларын јарадылмасы, дәрин тәһлили, зиддијјәтин дәрк олунмасы вә арадан галдырылмасы шакирдин бир шәхсијјәт кими формалашмасына, онун зеһни гүввәләринин инкишафына мүсбәт мә'нада күчлү тә'сир көстәрир.

Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүәллимин проблем ситуасијалары јаратмаг, бу ситуасијалардакы апарычы елементи тапмаг, ону проблем шәклиндә ифадә етмәк, шакирдләрин проблемин һәллинә киришмәсинә наил олмаг үчүн кениш имканлары вардыр. Бу заман шакирдин өјрәнмиш олдуғу биликләрлә һәлә өјрәнмәдији, лакин өјрәнмәли олдуғу биликләр арасында диалектик зиддијјәт јараныр, мәктәблиләр дәрк едирләр ки, һәлә нәји исә билмирләр. Ушагларда билмәдикләрини өјрәнмәјә дахили тәләбат јараныр, онлар дәрсә даһа диггәтлә гулаг асыр, мүәллимин изаһыны сәбирсизликлә көзләјирләр. Мә'лум олдуғу үзрә, мүбаһисә шәраитиндә өјрәнилән билик узун мүддәт јаддан чыхмыр. Она көрә дә ситуасијанын тәһлили, проблемин мүәјјәнләшдирилмәси вә зиддијјәтин һәлли һәм дә биликләрин мөһкәм мәнимсәнилмәсинә көмәк едир, шакирдләрдә мүһакимә јүрүтмәк, дәлил кәтирмәк, елми мүбаһисәјә киришмәк бачарыглары формалашыр.

Дејиләнләри сүбут етмәк үчүн бә'зи мисаллар үзәриндә дајанаг.

Мә'лум олдуғу үзрә, тә'сирлик һалын шәкилчиси илә үчүнчү шәхсин мәнсубијјәт шәкилчисини шакирдләр чох вахт гарышыг салыр, онлары фәргләндирмәкдә мүәјјән чәтинлик чәкирләр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин мәсәләни проблем ситуасијасы шәраитиндә мәнимсәтдикдә шакирдләр һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләринин маһијјәтини даһа јахшы дәрк едирләр. Мисаллара нәзәр салаг.

Мүәллим дејир:—**Дәфтәри итирдим** чүмләсиндәки **дәфтәр** сөзүнүн сонундакы —и шәкилчисинин һансы шәкилчи олдуғуну нечә мүәјјәнләшдирә биләрсиниз? Шакирдләр мүхтәлиф фикирләр сөјләјирләр. Мүәллим:—Верилмиш чүмләдә дәфтәр сөзүнүн јеринә сону саитлә битән башга бир сөз ишләдин (белә бир мисал алыныр: **күзкүнү итирдим**). Бурада әввәлки сөздә (**дәфтәр** сөзүндә) олан шәкилчинин әвәзинә һансы шәкилчи вардыр? Шакирдләр изаһ едирләр ки, **күзкү** сөзүнүн сонунда —нү шәкилчиси ишләдилмишдир. Мүәллим башга бир тапшырыг верир:—**Чилди көзәлдир** чүмләсиндәки **чилд** сөзүнүн дә јеринә сону саитлә битән сөз әлавә един (белә бир мисал алыныр: **чөһрәси көзәлдир**). Мүәллим сорушур:—Нә үчүн биринчи мисалда **күзкү** сөзүнүн сонуна —нү, икинчидә исә **чөһрә** сөзүнүн сонуна —си шәкилчиси артырылмышдыр? **Күзкүнү** әвәзинә **күзкүсү, чөһрәси** јеринә **чөһрәни** ишләтсәк олмаздымы?

Шакирдләр чәтинлик гаршысында галырлар, проблем ситуасијасы јараныр. Онлар дүшүнүрләр ки, доғрудан да,

Scanned with CamScanner

нәјә көрә **күзкүсү итирдим, чөһрәни көзәлдир** демәк вә јазмаг олмаз? Һансы гајдаја көрә һөкмән **күзкүнү итирдим** вә **чөһрәси көзәлдир** вариантларыны дүзкүн һесаб етмәлијик?

Шакирдләр нитг практикасы зәмининдә билирләр ки, **чөһрәни көзәлдир** ишләтмәк сәһвдир, амма «нијә сәһвдир, бунун елми әсасы нәдән ибарәтдир?» кими суаллара чаваб верә билмирләр. Она көрә дә чәтинлији мүәллим өзү изаһ етмәли олур. О дејир:—Әкәр сөзүн сонундакы —ы (...) шәкилчисинин мәнсубијјәт шәкилчисими, јохса тә'сирлик һалын шәкилчисими олдуғуну мүәјјәнләшдирмәкдә чәтинлик чәкириксә, белә чәтинлији ашағыдакы гајда әсасында арадан галдыра биләрик:—ы(...) шәкилчиси гәбул етмиш сөзү сону саитлә битән сөзлә әвәз етмәлијик. Бу заман сөз-ны (...) шәкилчисини гәбул едәрсә, онда нәтичә чыхара биләрик ки, сөзүн сонундакы —ы (...) шәкилчиси тә'сирлик һалын шәкилчисидир. Саитлә битән сөз —сы (...) шәкилчисини гәбул едәрсә, онда һөкм верә биләрик ки,—ы (...) шәкилчиси мәнсубијјәт шәкилчисидир. Мәсәлән, **дәфтәри (күзкүнү) итирдим**, чилди **(чөһрәси) көзәлдир** вә с. Она көрә дә мәнсубијјәт шәкилчиси олан сөзү **итирдим** фе'ли илә ишләтмәк мүмкүн олмадығы кими **(күзкүсү итирдим** демәк олмаз), тә'сирлик һал шәкилчиси гәбул етмиш сөзү дә **көзәлдир** сөзү илә **(чөһрәни көзәлдир** демәк олмаз) ишләтмәк грамматик нормалара зиддир...

Беләликлә, шакирдләр мүәјјән грамматик һадисәнин маһијјәтини баша дүшүр, формача охшарлыг тәшкил едән категоријалары даһа јахшы фәргләндирә билирләр.

Башга бир мисал. Мүәллим мүрәккәб адларын ихтисарыны кечмәздән әввәл, (јә'ни дәрсин илк мәрһәләсиндә) шакирдләрә белә бир тапшырыг верир: **Гардашым АПИ-нин ријазијјат факүлтәсиндә охујур; мән ҮИЛКҚИ-нын үзвүјәм** чүмләләриндә ихтисарла јазылмыш мүрәккәб адларын сонундакы шәкилчиләри изаһ един, мүәјјәнләшдирин нә үчүн бир һалда **«-нин»**, башга һалда исә **«-нын»** јазылмышдыр? Бу тапшырыг шакирдләри проблем ситуасијасы вәзијјәтинә салыр, амма онлар проблеми көрә билмир вә суала дүзкүн чаваб вермәкдә чәтинлик чәкирләр. Вәзијјәти белә көрән мүәллим тәләб едир: —Һәр ики ихтисары нечә варса, еләчә дә охумаға чалышын... Шакирдләр АПИ ихтисарыны асанлыгла охујур, лакин ҮИЛҚКИ ихтисарынын тәләффүзүндә чәтинликлә гаршылашырлар. Бунун ардынча нәтичә чыхарырлар ки, шәкилчиләрин мүхтәлиф формада јазылмасынын сәбәби **һәмин ихтисарларын тәләффүзү, охунушу илә бағлыдыр.** Мүәллим јенә дә ишә мүдахилә едир:—Сизин дедијинизи нечә **баша дүшмәлијик?**

Шакирдләр јенидән **чәтинлијә дүшүрләр. Онлар јалныз** мүәллимин әлавә суаллары әсасында дүзкүн нәтичә чыхарараг билдирирләр ки, комсомолун адыны бүтөвлүкдә демәк лазым олдуғундан онун шәкилчиси **сон сөз олан «иттифаг»ын** аһәнкинә ујғун ишләдилир. АПИ ихтисарла охундуғундан онун шәкилчиси сон саитин, јә'ни «и» саитинин аһәнкинә ујғун ишләдилир...

Беләликлә, мүәллим вә шакирд арасындакы гаршылыглы фәалијјәт ситуасијанын тәһлили илә башланыр, проблемин һәлли илә баша чатыр.

Дүзәлтмә сөзләрин тәдрисиндә дә шакирдләри белә ситуасија илә гаршылашдырмаг олар:—Дејин көрәк, **дашкәсәнли, күләрүзлү, сојугганлы, истиганлы** сөзләринин гурулушу нечәдир? Сөзүн гурулушча нөвләри бахымындан бунларын фәрги вармы вә һәмин фәрг нәдән ибарәтдир? Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәблиләр бунларын һамысыны **ја мүрәккәб,** ја да **дүзәлтмә** сөз һесаб едир, фәрги көрмәкдә чәтинлик чәкирләр. Беләликлә дә, чәтин вәзијјәтә дүшүр, биликсизликләрини дәрк етмәјә башлајырлар...

Синонимләрин тәдрисиндә ашағыдакы типли мисаллар әсасында проблем ситуасијасы јаратмаг олар:—**Сындырмаг вә гырмаг, тәхәллүс вә ләгәб** типли сөзләрин мә'насы арасындакы фәрги изаһ един. Шакирдләрин чоху белә тапшырыглары дүзкүн ичра едә билмир вә чәтинлијә дүшүрләр.

Нәзәрә алмаг вә јадда сахламаг лазымдыр ки, әкәр тапшырығын ичрасына киришмәк үчүн шакирддә база јохдурса, кечмиш биликләр буна шәраит јаратмырса, онда бу чүр тапшырыгларын верилмәси хејирсиздир. Мәсәлән, биз шакирдә дејә билмәрик ки, **чәтин вә мүрәккәб** сөзләринин елмдә ифадә етдији мә'наны ајдынлашдыр. Она көрә ки, бу сөзләрин терминоложи мә'налары шакирдин сәвијјәсинә әсла ујғун кәлмир. Мисал үчүн, **чәтинлик**—биликсизлији (чисим вә һадисә илә әлагәдар бизә мә'лум олмајан чәһәтләри) әкс етдирир, мүһүм әламәтләрин абстраксија јолу илә үмумиләшдирилмәсини тәләб едир. **Мүрәккәб**—чисм вә һадисәдәки әлагәләрин мигдары, ирәли сүрүлмүш шәртләрин кәмијјәти, идракын билваситәлилији кими чәһәтләрә көрә мүәјјән едилир. Она көрә дә шакирд һәмин терминләрин мә'насыны ачмаг үчүн мувафиг билик вә бачарыглара малик дејилдир...

---

2. «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси», № 2.

Scanned with CamScanner

НИЗАМИНИН «ХОСРОВ ВӘ ШИРИН» ПОЕМАСЫНЫН ТӘДРИСИ ҺАГГЫНДА

Тејмур РЗАЈЕВ
Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

АЗӘРБАЈҸАНЫН даһи шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнҹәвинин әдәби ирси халгымыз тәрәфиндән рәғбәт вә мәһәббәтлә өјрәнилир. Бу зәнкин ирсин күтләләрә чатдырылмасы үчүн партија вә һөкумәтимиз мүнтәзәм гајғы көстәрир. Азәрбајҹан КП МК-нын «Азәрбајҹанын бөјүк шаири вә мүтәфәккири Низами Кәнҹәвинин әдәби ирсинин өјрәнилмәсини, нәшрини вә тәблиғини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» адлы гәрарында дејилир: «Низаминин әдәби ирсинин өјрәнилмәси, онун әсәрләринин нәшр олунмасы вә тәблиғ едилмәси иши даим сәмәрәли вә кејфијјәтчә јүксәк сәвијјәдә, шаирин јарадыҹылығынын дүнја әдәбијјатында тутдуғу көркәмли јерә мүвафиг сурәтдә апарылмалыдыр».[1]

Һәмин гәрара ујғун олараг республика әдәбијјат мүәллимләринин дә үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр. Белә ки, мүәллимләримиз шаирин әдәби ирсини кәнҹ нәслә јүксәк сәвијјәдә мәнимсәтмәк ишини партијанын көстәришинә ујғун олараг күнүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурмалы, шакирдләрдә бу даһи сәнәткарын бәдии сөз хәзинәсинә дәрин мәһәббәт јаратмаға наил олмалыдырлар.

Низаминин өлмәз «Хосров вә Ширин» поемасы мәктәбләримиздә мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилән ән узун өмүрлү әсәрләрдәндир. Поеманын әдәбијјат програмында белә мөһкәм јер тутмасынын вә мүвәффәгијјәтлә тәдрис едилмәсинин әсас сәбәбләри онун долғун идеја-тәрбијәви маһијјәти вә бәдии естетик вүс'әти илә изаһ едилмәлидир.

Поеманын ашағыдакы план үзрә тәдриси мәгсәдәујғун һесаб едилмишдир:

1. «Хосров вә Ширин» поемасы һаггында кириш сөһбәти; әсәрин гыса мәзмуну илә танышлыг (мүнтәхабат материалы үзрә)—1 саат.

2. Поеманын мәтни үзәриндә иш («Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси», «Хосровла Фәрһадын дејишмәси», «Ширинин Фәрһадын чәкдији арх вә тикдији һовузун тамашасына кетмәси», «Ширинин Хосрова өјүд вермәси») охунмасы вә мәзмунунун шәрһли тәһлили—2 саат.

3. Әсәрин тәһлили—4 саат:

а) Ширин образынын характеристикасы—*1* саат.
б) Хосров образынын характеристикасы—*1* саат.
в) Фәрһад образынын характеристикасы—*1* саат.
г) Поеманын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри—*1* саат.

«Хосров вә Ширин» поемасынын мәзмуну үзәриндә иш. Мүәллим поеманын јаранма тарихи, даһи Низаминин бу мөвзуја мүраҹиәт етмәсинин сәбәби вә поеманын үмуми гурулушу һаггында мә'лумат вердикдән сонра әсәрин гыса мәзмунуну шәрһ едир.

Поеманын мәзмунуну дәриндән мәнимсәјә билмәләри вә әлдә етдикләри биликләри систем шәклиндә јадда сахламалары үчүн мүәллим шакирдләрә ашағыдакы мәзмунда план верир:

Поеманын әсасында дуран әһвалат; Сасани һөкмдары Һөрмүзүн шәхсијјәти һаггында; онун әсас арзусу; Хосровун ушаглыг вә кәнҹлик илләри; Шаһ Һөрмүзүн оғлу Хосрова ҹәза вермәси; Шапурла Хосровун Ширинлә әлагәдар сөһбәти; Шапурун Бәрдәјә кәлмәси вә Ширинлә растлашмасы; Ширинин шәхсијјәти һаггында; Шаһ Һөрмүзүн өлүмү; Сарајда гарышыглыг; Хосровун сарајы тәрк етмәси; Јолда Ширинлә растлашмасы; Бәһрам Чубинин һакимијјәти әлә алмасы; Ширинин тәклифи вә мәзәммәти илә Хосровун Мәдаинә гајытмасы; Һакимијјәти әлә алмаг үчүн Хосровун Рум гејсәриндән көмәк истәмәси вә онун гызы Мәрјәмлә евләнмәси; Хосровун һакимијјәти әлә алмасы; Ширинин Мәдаинә кәлмәси; Фәрһад вә Ширин маҹәрасы; Хосровла Фәрһадын дејишмәси; Фәрһадын Бисүтун дағыны чапыб, Ширинин сарајына сүд архы чәкмәси; Хосровун гурдуғу һијләјә ујараг Фәрһадын өзүнү өлдүрмәси; Хосровун Ширинлә евләнмәси; Ширујјәнин Хосрову өлдүрмәси; Ширинин өлүмү.

Тәҹрүбә көстәрир ки, шакирдләрә јухарыдакы кими план верилмәси поеманын мәзмунунун мәнимсәдилмәси ишиндә мүһүм тә'лим әһәмијјәти кәсб едир.

Поеманын мәтни үзәриндә иш

Бу мәгсәдлә програмын мүәјјән етдији бүтүн парчалар әсасында вал јазысы һазырланмышдыр. Әдәбијјат мүәллимләри һәмин вал јазысындан мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр. «Мәһинбанунун Ширинә өјүд вермәси» һекајәтинин мәзмуну һаггында мүәллим гыса мә'лумат верир: бу парча мүдрик, дүнја көрмүш Мәһинбанунун өз гардашы гызы Ширинә нәсиһәтидир. Һәмин нәсиһәт сизин үчүн дә фајдалыдыр.

Мәһинбанунун Ширинә тәлгин етдији идеја будур ки, гыз үчүн исмәт вә намус һәјатда һәр не'мәтдән гијмәтли вә

[1] «Әдәбијјат вә инҹәсәнәт» гәзети, 27 јанвар, 1979-ҹу ил.

мүгәддәсдир. Гызлыг шәрәфини горумаг үчүн исә ағыллы вә тәдбирли олмаг лазымдыр. Инди сиз һәмин парчаны динләјәчәксиниз. Сонра онун мәзмуну әтрафында мүсаһибә апарылачагдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, «Хосров вә Ширин» кими дәрин мәзмуна вә јүксәк сәнәткарлығa малик әсәрләри тәдрис едәркән хүсуси шәрһә еһтијачы олан парчалар диггәт мәркәзиндә сахланылмалыдыр. Бу бахымдан поемада шәрһә еһтијачы олан фикиралты ифадәләр, тарихи һадисә вә шәхсијјәтләрлә бағлы һашијәләр чохлуг тәшкил едир. Белә парчаларын јериндәчә шәрһи вә онларын мә'насынын шагирдләрә изаһ едилмәси мүһүм тә'лим әһәмијјәтинә маликдир. Вал јазысы динләнилдикдән сонра апарылан мүсаһибә илә јанашы мүәллим һәмин парчадан ашағыдакы бејти изаһ едир:

Әкәр о ајдырса, биз бир афитаб.
О Кејхосровдурса, биз Әфрасијаб.

Биринчи мисрада Хосров Ајла, Ширин исә Күнәшлә мүгајисә едилир. Шаир көстәрир ки, Ај Күнәшин әтрафында нечә дөвр едирсә, киши дә гадынын дөврәсиндә дөвр етмәли, ондан һәрарәт алмалыдыр.

Икинчи мисрада Хосров Кејхосровла, Ширин исә Әфрасијабла мүгајисә едилир. Кејхосров вә Әфрасијаб әфсанәви шәхсијјәтләр олуб. Ә. Фирдовсинин мәшһур «Шаһнамә» әсәринин гәһрәманларындандырлар (һәмин әсәрлә сиз дәрс илинин сонраларында таныш олачагсыныз).

Әфрасијаб—әфсанәви шәхсијјәт олан Фиридунун үч оғлундан биринин—Турун нәвәсидир. Сонралар о, Турун ады илә бағлы олан Туранын ән гүдрәтли һөкмдарларындан бири олмушдур.

Кејхосров—Ә. Фирдовсинин «Шаһнамә» әсәриндә Иран шаһы Кејкавусун оғлу Сәјавуш Ирандан Турана гачараг Әфрасијабын јанына кәлир. Әфрасијабын гызыны севәрәк онунла евләнир. Онларын оғлу олур. Адыны Кејхосров гојурлар. Кејхосров сонралар Иранын падшаһы олур вә Иран-Туран мүһарибәси заманы өз бабасы Әфрасијабы өлдүрүр.

Беләликлә, Мәһинбану ејһамла Ширини баша салыр ки, ашигләрин хәјанәткарлығыны да унутмаг олмаз. Бу күн сәни севән ашиг, сәнин гатилин дә ола биләр.

Бу гәбилдән олан шәрһләрә поеманын өјрәдилмәсинин бүтүн мәрһәләләриндә јер верилмәси, шакирдләрин тә'лим

марағыны јүксәлтмәклә јанашы, әсәрин дәриндән мәнимсәнилмәси ишинә дә фајдалы тә'сир көстәрир.

«Хосровла Фәрһадын дејишмәси» парчасы үзәриндә дә ејни үсулла иш апарылыр. Вал јазысы динләнилмәздән әввәл, мүәллим парча һаггында изаһат верир: «Хосровла Фәрһадын дејишмәси» поеманын ән кәркин вә динамик сәһнәләриндән биридир.

Белә ки, бу кичик епизод васитәсилә шаир бизи һәр ики образын мә'нәви аләми, мәһәббәтә мүнасибәти илә таныш едир.

Нөвбәти дәрсдә «Ширинин Фәрһадын чәкдији арх вә тикдији һовузун тамашасына кетмәси» вә «Ширинин Хосрова өјүд вермәси» парчаларынын мәтни үзәриндә иш апарылыр.

Поеманын тәһлили

Ширин образынын характеристикасы. Әсәрин идејасынын шакирдләрә дәриндән мәнимсәдилмәси Ширин образынын тәһлилиндән чох асылыдыр. Чүнки поемада «...Ширин әсәрин ганы вә чаны кими гәләмә алынмышдыр. Бүтүн һадисәләр онун әтрафында мәркәзләшир, бүтүн персонажлар билаваситә онунла әлагәдардыр».[1] Одур ки, мүәллим Ширин һаггында мә'лумат верәркән дәрслик материалы илә кифајәтләнмәмәли, Ширинин шәхсијјәти, ирадә вә мә'нәви кејфијјәтләри, Низаминин бу образы јаратмагда мәгсәди һаггында шакирдләрдә системли билик јаратмагла онларын —хүсусилә јенијетмә гызларын әхлаг тәрбијәсинин формалашмасына мүәјјән тә'сир көстәрмәјә наил олмалыдыр.

Мүәллим Ширин образы илә әлагәдар ашағыдакы истигамәтдә мә'лумат верир:

Гәдим Шәрг әдәбијјатында мөвчуд олан ән'әнәјә көрә бәдии әсәрин баш гәһрәманлары шаһлар, хаганлар олмалы иди. Гадынлар бир гајда олараг севкилисинә зүлм едән мә'шугә кими, мүстәгил фикри, дүшүнчәси олмајан мәзлум мәхлуг кими тәсвир едилирди. Әксәр һалларда исә гадын вәфасызлығын, фитнә-фәсадын сәбәбкары кими тәгдим едилир, шәхсијјәтинә алчаг мүнасибәт бәсләнилирди. Мәһз белә бир мүһитдә илк дәфә олараг Низами бөјүк мүтәфәккир-сәнәткар чәсарәти илә бүтүнлүкдә мүсбәт характерә малик гадын образы јарадыр вә ону поеманын баш гәһрәманы сәвијјәсинә јүксәлдир. Марағлы чәһәт бурасыдыр ки, Низамијә гәдәр шифаһи халг әдәбијјатында јарадылмыш «Хосров вә Ширин» дастанынын мүхтәлиф вариантларында Ширин образы фарс, әрәб, ермәни вә с. милләтләрин нү-

---

[1] Азәрбајчан әдәбијјаты тарихи, I чилд, Бакы, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, 1960, сәh. 141.

маіәндәси кими тәсвир едилдији һалда, Низами өз Ширининин азәрбајчанлы кими тәгдим едир. Поемада тәчәссүм етдирилмиш Ширин Бәрдә һөкмдары Мәһинбанунун гардашы гызыдыр. Әсәрин мәзмунундан билдијиниз кими, Мәһинбанунун өлүмүндән сонра исә Ширин Бәрдә һөкмдары олур.

Бу мә'луматдан сонра Ширинин характеристикасы илә әлагәдар ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә апарылыр:

1) Низамијә гәдәрки Шәрг әдәбијјатында гадын нечә тәсвир едилирди? 2) Һәмин дөврләрдә реал һәјатда гадынлара бәсләнилән мүнасибәти нечә үмумиләшдирмәк олар? 3) Ширин һансы мәзијјәтләри илә Шәрг әдәбијјатынын әзәмәтли гадын образы сәвијјәсинә јүксәлмишдир? 4) Ширинин дахили-мә'нәви аләми илә заһири көркәми арасында нә кими ујғунлуг олдуғуну әсәрдән нүмунәләрлә изаһ един. 5) Һөрмүз, Мәһинбану вә Ширин образларыны һөкмдар кими мүгајисә един. Онларда һансы охшар чәһәтләр көрә билирсиниз? 6) Ширинин һансы кејфијјәтләринин өзүнүздә олмасыны арзу едәрдиниз? (суал гызлара аиддир). 7) Низами Кәнчәвинин үмумән гадына олан мүнасибәтини Ширин образы әсасында үмумиләшдирин.

Һәмин суаллар әтрафында апарылан мүсаһибә Ширин образы һаггында шакирдләрдә ајдын тәсәввүр јарадыр. Шакирдләр Ширин симасында гадын көзәллијинин естетик маһијјәтини дә дәрк едирләр. Онлар өјрәнирләр ки, Ширинин мә'нәви кејфијјәтләри онун заһири көркәми вә көзәллији илә вәһдәт тәшкил едир. Ширин намуслу, исмәтли Азәрбајчан көзәлидир. О, Хосрову нә гәдәр дәрин мәһәббәтлә севсә дә, өз намусуну, исмәтини дә горумағы бачарыр. Нәтичәдә исә Хосровун вәфалы һәјат јолдашы олур.

Ширин халгын гајғысына галан, өлкәни әдаләтлә идарә едән бир һөкмдар кими дә мүсбәт кејфијјәтләрә маликдир. О, әмәк адамларына һөрмәтлә јанашыр, онларын јахшы јашамасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмир. Бунунла јанашы, о, Хосрова да тә'сир едир. Ону халга зүлм етмәмәјә, өлкәни әдаләтлә идарә етмәјә чағырыр.

Ширин сәнәти, сәнәткары, инсан шәхсијјәтини гијмәтләндирмәји бачаран һәссас гәлбли бир гадын кими дә диггәти чәлб едир. Ширин һәм дә вәфалы дост вә јолдашдыр. О һәлә илк кәнчлик илләриндә достлуг етдији адамлара, һәтта өз кәнизләринә белә лагејд дејил. Ширин онларын талеји илә марагланыр, лазым кәлдикдә јардым әли узадыр, онларын хошбәхтлијинә чалышыр. Бүтүн бу јүксәк мәзијјәтләри илә јанашы, Ширин мәрд, чәсарәтли, овчулугда, ох атмагда, ат чапмагда Хосровла јарыша кирән чәнкавәр бир гадын кими дә диггәти чәлб едир.

Хосров образынын характеристикасы. Поеманын илк һадисәләринин тәсвири Хосровун дүнјаја кәлиши илә башлајыр. Бунун үчүн шаирин објектив имканлары да олмушдур. Чүнки поемада јарадылмыш Ширин образы Низаминин јүксәк исте'дадынын, бәдии тәфәккүрүнүн мәһсулу олмагла әфсанәвилијә нә гәдәр јахындырса, Хосров Пәрвизин шәхсијјәти һеч бир мүбаһисә доғурмур. О, Сасаниләр сүлаләсинин сонунчу һөкмдары олмушдур (590—628). Иранын мәшһур шаһларындан Әнуширәванын нәвәси, Һөрмүзүн оғлудур. Лакин Низами Хосров Пәрвиз образыны јарадаркән она реал шаһлардан чох өзүнүн арзу етдији идеал һөкмдар кими мүнасибәт бәсләмишдир. Низами Хосров образыны да бөјүк сәнәткар мәһәббәти илә севә-севә јаратмыш, ону анадан олдуғу күндән вәфатына гәдәр даим инкишафда, камилләшмәкдә олан бир шәхсијјәт кими тәсвир вә тәрәннүм етмишдир.

Мүәллим Хосров образы һаггында шакирдләрин билијини дәринләшдирмәк үчүн ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә апарыр:

1) Тарихи шәхсијјәт кими Хосров һаггында нә дејә биләрсиниз? 2) Низами Хосрову нечә сәчијјәләндирир? Онун бир шәхсијјәт кими формалашмасы һансы мәрһәләләрдән кечир? 3) Хосровун һәм дөвләт хадими—шаһ кими, һәм дә һәгиги мәһәббәтлә севән ашиг кими формалашмасына Ширинин көстәрдији тә'сири изаһ един. 4) Хосровун шәхсијјәтини нәгсанлы, зиддијјәтли тәгдим етмәкдә шаирин мәгсәди нәдир? 5) Низаминин јаратдығы Хосров образы о дөврүн реал шаһларындан һансы хүсусијјәтләри илә фәргләнир?

Образын тәһлили шакирдләрдә белә бир инам тәрбијә едир ки, әкәр инсанын характериндә чәмијјәт үчүн зәрәрлы олмајан чәһәтләр варса, бунлары тәдричлә ислаһ етмәк олар. Бир сөзлә, гүсурлу олмаг горхулу дејил, гәбаһәт одур ки, өз гүсурларыны арадан галдырмаг үчүн тәшәббүс көстәрмәјәсән.

Фәрһад образынын характеристикасы. Мүәллим, шакирдләрин кечмиш дәрсләрдә Фәрһад образы илә әлагәдар әлдә етдикләри мә'луматлары дәринләшдирмәклә ишә башлајыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, үмумән «Хосров вә Ширин» кими кениш вә чохшахәли сүжет хәттинә малик олан әсәрләрин тәһлили просесиндә мүәллимләр јерсиз тәкрарларла вахт иткисинә јол верирләр. Бу гүсур өзлүјүндә шакирдләрин тә'лим марағынын зәифләмәсинә сәбәб олур.

«Хосров вә Ширин» поемасында һадисәләр Хосров—Ширин, Ширин—Фәрһад, Хосров—Фәрһад олмагла, әсасән, үч хәтт үзрә инкишаф едир. Бу бахымдан јухарыда сөјләдијимиз гүсур мәһз бу мәрһәләдә —(Фәрһад образынын тәһлили просесиндә) мејдана чыха биләр. Буна көрә дә Хосров вә Ширин образларындан фәргли олараг Фәрһадын характе-

Scanned with CamScanner

ристикасы илә әлагәдар ишин әсасән мүсаһибә васитәсилә апарылмасы мәгсәдәујғундур. Белә ки, мүәллим **Фәрһадын** поемадакы мөвгеји һаггында шакирдләрә чох гыса мә'лумат вердикдән сонра ашағыдакы суаллар әтрафында мүсаһибә апара биләр:

1) Фәрһад кимдир? Онун шәхсијјәти һаггында нә дејә биләрсиниз? 2) Бу образы јаратмагла Низаминин Азәрбајчан әдәбијјатына кәтирдији јенилик нәдән ибарәтдир? 3) Низами Фәрһады Хосровдан јүксәк тутдуғуна бахмајараг нә үчүн поеманы онун ады илә бағламамышдыр?

Мәктәб тәчрүбәсинә әсасән демәлијик ки, әкәр Хосров вә Ширин образларынын тәһлили заманы суаллара верилән шакирд чавабларынын дәгигләшдирилмәси үчүн мүәллимин мүнтәзәм әлавәләр етмәси лазым кәлирсә, Фәрһад образы илә әлагәдар јухарыдакы суаллара шакирдләр мүстәгил олараг вә гәнаәтләндиричи чаваблар верирләр.

Фәрһад образынын сәчијјәләндирилмәси просесиндә шакирдләр әмәјин инсан шәхсијјәтинин формалашмасындакы әвәзсиз ролуну ајдын көрүрләр: садә әмәк адамы олан дағ чүссәли даш јонан Фәрһада Шириндә дәрин һөрмәт вә еһтирам ојадан онун бөјүк сәнәти, вүгары вә шәхсијјәтидир. Ону шаһ Хосровдан јүксәкләрә галдыран әмәкчи инсана хас олан јүксәк мә'нәвијјатыдыр. Онун гүдрәтли әлләри дүнјанын һәр не'мәтиндән гијмәтлидир. Бу әлләр елә харигәләр јаратмаға гадирдир ки, онларын шөһрәти әсрләрлә јашаја биләр. Бу әлләр Бисутун кими кечилмәз сәрт дағлары чапмаға гадирдир.

Шакирдләр Фәрһад образыны севә-севә сәчијјәләндирир, онун мә'нәви кејфијјәтләрини рәғбәтлә шәрһ едирләр.

Һәмин дәрсдә поемада иштирак едән дикәр образлар һаггында да шакирдләрә мүәјјән тамамлајычы мә'лумат верилмәси зәруридир.

Поеманын сәнәткарлыг хүсусијјәтләри вә Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгеји. Шакирдләрә өјрәдилмәлидир ки, «Хосров вә Ширин» өз дәрин һәјати мәзмуну, јүксәк бәдии үмумиләшдирмәләри, сәнәткарлыгла чилаланмыш долғун образлары, биткин сүжет хәтти илә сечилән, кәркин драматик сәһнәләрлә зәнкин олан камил сәнәт инчиләриндәндир. Поема, шаирин өзүнүн дә е'тираф етдији кими, мәһәббәт дастанызыр.

«Ҝитаби-Дәдә Горгуд» дастаны истисна едиләрсә, «Хосров вә Ширин» VIII синифдә тәдрис едилән илк ириһәчмли

бәдии сәнәт әсәридир. Буну әсас көтүрәрәк поеманын композисијасы вә сүжет хәтти һаггында шакирдләрә мүәјјән билик верилмәси зәруридир. Бунлардан әлавә, шакирдләр билмәлидирләр ки, бәдии әсәрин камиллији фикирләрин образлы вә јығчам ифадәси илә сәчијјәләнир.

Аз сөзлә дәрин мә'на вә кениш фикир ифадә етмәк—Низами сәнәтинә хас олан бу усталыг «Хосров вә Ширин» поемасында өз парлаг әксини тапмышдыр. Поемадакы һадисәләр тәбиәтлә, онун рәнкарәнклији, фүсункарлығы илә ајрылмаз вәһдәтдә тәсвир едилир ки, бу да әсәрин реаллығыны, һадисәләрин чанлы вә охунаглы олмасыны тә'мин едир. Поеманын елә бир һекајәти јохдур ки, орада мүәјјән бир әхлаги-тәрбијәви идеја ирәли сүрүлмәмиш олсун.

Мүәллим поеманын сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси просесиндә ашағыдакы суаллар әсасында мүсаһибә апарыр:

1) Әсәрин жанры һаггында нә дејә биләрсиниз? 2) Поеманын гурулушуну тәсвир един. 3) Поемада лирик сәһнә вә рич'әтләрдән шаир нечә истифадә едир? Фикринизи нүмунәләрлә әсасландырын. 4) Әсәрдә баш верән һадисәләрин тәбиәтлә әлагәләндирилмәсини нүмунәләрлә изаһ един. 5) Ајры-ајры һекајәтләрин сонунда ифадә едилмиш һикмәтамиз парчалардан бир вә ја бир нечәсини охујуб шәрһ един. 6) Поеманын Азәрбајчан әдәбијјаты вә үмумән Шәрг әдәбијјатынын сонракы инкишафындакы ролу нәдән ибарәт олмушдур? 7) «Хосров вә Ширин» поемасынын тә'сири илә јарадылмыш һансы әсәрләри таныјырсыныз?

«Хосров вә Ширин» поемасы мөвзусунда инша үчүн шакирдләрә ашағыдакы мөвзуларын тәклиф едилмәси мәгсәдәујғундур:

1) «Хосров вә Ширин» поемасында Хосровла Ширинин гаршылыглы сәчијјәси.

2) «Хосров вә Ширин» поемасында гадына јени мүнасибәт.

3) «Хосров вә Ширин» поемасында Хосровла Фәрһадын мүгајисәли сәчијјәси.

4) «Хосров вә Ширин» поемасында әдаләтли шаһ идејасы.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ЕСТЕТИК ТӘРБИЈӘ ҺАГГЫНДА

Асја БӘКИРОВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Орта үмумтәһсил мәктәбинин ишини даһа да јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында»кы гәрары мәктәбләримиздә бүтүн фәнләрин, о чүмләдән әдәбијјат фәнинин тәдриси кејфијјәтини даһа да јүксәлтмәји тәләб едир. Гәрарда көстәрилир ки, орта мәктәб шакирдләринин идеја-сијаси тәрбијәсиндә, онларда марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнүн вә коммунист шүурунун формалашмасында әдәбијјатын ролу чох бөјүкдүр. Тәсадүфи дејил ки, Сов.ИКП XXV гурултајынын сәнәдләриндә кәнч нәслин коммунизм руһунда тәрбијәси ишиндә әдәбијјат вә инчәсәнәтин ролунун сон дәрәчә артдығы хүсуси гејд олунмушдур. Әдәбијјатын тәдрисиндә гаршыја гојулан мәс'ул вә шәрәфли вәзифәләрин мүвәффәгијјәтли һәллиндә естетик тәрбијәнин ашыланмасы хүсуси зәрурәт тәшкил едир.

Әдәбијјат чәмијјәтин һәјатында ичтимаи һадисә олуб мүһүм әһәмијјәт кәсб едир, вә гүдрәтли сәнәт нүмунәси кими инсаны севиндирир, онун гәлбини хош дујғуларла дөјүндүрүр, пис әмәлләрдән чәкиндирир, ону тәрбијә едир. Әдәбијјат инсанда бәдии зөвг јарадыр, онун естетик чәһәтдән тәрбијә олунмасында гүдрәтли тә'сир күчүнә малик васитә кими мүһүм рол ојнајыр. Сов.ИКП Програмында дејилир:

«Совет әдәбијјаты вә инчәсәнәти милјонларла адам үчүн севинч вә илһам мәнбәји олмалы, онларын ирадәсини, дујғуларыны вә фикирләрини ифадә етмәли, онлары әхлаги чәһәтдән тәрбијә едән васитә олмалыдыр» (Сов.ИКП Програмы, Бакы, 1973, сәһ. 116).

Көркәмли рус јазычысы Л. Толстој јазырды ки, сөз сәнәтини дујмаг, сөз әзабыны һисс етмәк ону јаратмаг гәдәр чәтин бир мәсәләдир.

Сөз сәнәтиндән, әсәрләрин идеја-бәдии хүсусијјәтләриндән баш чыхармаг, ону дујмаг, образын көзәллијини, дахили аләмини дәрк етмәк кими бачарыгларын јарадылмасы бугүнкү мәктәбин башлыча тәләбләриндән биридир.

Әдәбијјатдан һәр һансы мөвзуну тәдрис едән мүәллим онун характериндән асылы олараг, бир нөв, «ода, алова» дөнмәли, шаирин, јазычынын образы јарадаркән кечирдији һиссләри кечирмәли вә һәмин һиссләри јүксәк зөвглә, емосионаллыгла шакирдләрә чатдырмағы бачармалыдыр. О заман әдәбијјат дәрси даһа марагл, даһа еффектли олур, шакирдләрин дә фәннә марағы артыр.

Тә'лим фәнләри ичәрисиндә шакирдләрин естетик тәрбијәси үчүн әдәбијјатын мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә тәдриси әсас мәсәләләрдән бири кими диггәти чәлб едир. Мәһз әдәбијјат васитәсилә кәнч нәслин коммунист тәрбијәси вә һәртәрәфли инкишафы үчүн кениш имканлар вардыр.

Бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински јазырды ки, көзәллик һисси хејирхаһлыг, әхлаг гајдаларынын әсасыдыр. Бу һисс инсан үчүн әсасдыр. Јалныз бу һисс олдугда ағыл мүмкүндүр, јалныз бу һисслә инсан һәјатда икидлик көстәрә биләр. Бу һисс олмадан даһилик, исте'дад, ағыл ола билмәз.

Демәли, һисс елә бир атәш, елә бир оддур ки, онсуз инсанын һәјаты сөнүк бир күлә бәнзәјир.

Естетик тәрбијә инсана көзәллији дујмаг, ону горујуб јашатмаг һиссләри ашылајыр; бунунла да инсанын мә'нәви аләми зәнкинләшир, мә'нән јүксәлир. Бу бахымдан әдәбијјат мүәллимләримизин иши тәгдирәлајигдир. Бакы шәһәр 9 №-ли мәктәбин мүәллими Зүмрүд Гуламәлијеванын педагожи усталығы вә синифдәнхарич иш үсулу бу мә'нада хүсуси гејд едилмәлидир. Мүәллим В. Г. Белинскинин «әдәбијјат инчәсәнәтин ән јүксәк нөвүдүр» мүлаһизәсини өзүнүн күндәлик педагожи фәалијјәтинин әсас истигамәти кими гәбул етмишдир. З. Гуламәлијеванын С. Вурғунун V синифдә кечилән «Азәрбајчан» вә С. Рүстәмин X синифдә тәдрис олунан «Ана вә почталјон» ше'рләринин тәдриси просесиндә апардығы иш тохунулан мәсәлә бахымындан чох сәчијјәвидир. О һәмин ше'рләри тәдрис едәркән бәдии сөз васитәсилә тәсвир едилмиш тәбиәт лөвһәләрини, һәјат һадисәләрини, инсан дујғуларыны, изтираб вә севинчи мусиги мүшајиәти вә тәсвири инчәсәнәт әсәрләри васитәсилә әјани шәкилдә шакирдләрә чатдырмаға чалышыр.

«Азәрбајчан» ше'ри С. Вурғунун јарадычылығында хүсуси јер тутур. Ше'р јүксәк дәрәчәдә лирик, мусигили вә емосионалдыр. Бу ше'р Азәрбајчанын тәбиәтини бүтүн ин-

Scanned with CamScanner

чәликләри илә көз өнүндә чанландырыр, шакирдләрә јүксәк естетик дујғулар јарадыр:

«Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр...
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин!
Аранын, јајлағын сәнин...»

Ше'рин ушаглар тәрәфиндән әзбәр өјрәнилмәси тәсвири инчәсәнәт вә мусиги әсәрләринин ујғун шәкилдә верилмәси илә кениш изаһы вә мөвзу үзрә синифдәнхарич иш шакирдләрә јүксәк естетик һиссләр ашылајыр. Онлар Азәрбајчанын әсрарәнкиз көзәлликләриндән зөвг алырлар. Мәрһәләләр бир-бирини әвәз етдикчә емосионал вәзијјәт јараныр, санки шакирдләр ше'рдә тәсвир едилән мәнзәрәнин сејринә далырлар.

Бундан фәргли олараг С. Рүстәмин драматик планда јазылмыш вә мүәјјән сүжет хәттинә малик «Ана вә почтаљон» ше'риндә ананын кечирдији изтираблары, үрәк јанғысыны һисс етмәк чәтин дејил. Сәнәткарын оғул дәрди чәкән ананын характерини усталыгла, характерик деталларла тәрәннүм етмәси әсәрин емосионал-естетик тә'сирини даһа да артырыр:

«Дөрд ај варды ананын көзләри јол чәкирди:
Башга бир дәрди јохду, оғул дәрдиjди дәрди.
Сорурду:—«Балам һаны? һәр чәбһәдән кәләндән,—
Ондан хәбәр кәлмәјир, хәбәр кәлир өләндән,
Јерәми батды оғлум, көјәми чыхды оғлум?!
Ел билир, ушаглыгдан о, нахәләф олмајыб,
Үрәјимә дамыб ки, оглум тәләф олмајыб...»

Бу мисралары динләркән шакирдләр оғул дәрди чәкән ананын вәзијјәтини дәриндән дујур вә онун кечирдији изтираблары, һәјәчанлары шүурла дәрк едирләр. Бу да маһијјәт е'тибарилә онларда өз аналарына олан мәһәббәт һиссини гүввәтләндирир—дүнјанын бүтүн аналарына исә еһтирам бәсләмәк руһу ашылајыр. Шакирдләр бир даһа инанырлар ки, ана е'чазкар гүввәдир, ана ишыгдыр, ана гидадыр, бала ондан гидаланыр, бөһрәләнир.

Мүәллим ше'ри тәдрис едәркән Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусунда чәкилмиш тәсвири инчәсәнәт әсәрләриндән

(Тоғрул Нәриманбәјовун «һәјат наминә», Видади Нәриманбәјовун «Чәбһә јолларында», Г. Саламованын «Чәбһәдән мәктуб», С. Саламзадәнин «Гызыл Орду үчүн түтүн»), оғлуну чәбһәјә јола салмыш ана портретиндән (рәссам И. Нәчәфгулијевин «Ана» портретиндән), һәзин инсан дујғуларыны екс етдирән мусиги парчаларындан (Ү. Һачыбәјовун «Јахшы јол», «Дөјүшчүләр маршы»; С. Әләскәровун шаир З. Чаббарзадәнин сөзләринә јаздығы «Көзлә мәни», «Көзләјирәм» маһныларындан; С. Рүстәмовун «Гәһрәманлар маршы») мәһарәтлә истифадә едир.

Мүәллим һәр ики ше'ри вә үмумијјәтлә, поезијаны тәдрис едәркән шакирдләрин естетик һиссләрини инкишаф етдирмәк үчүн тәсвири инчәсәнәт әсәрләриндән, мусигидән истифадә етмәклә јанашы, ше'р үзәриндә хүсуси јарадычылыг иши апарыр, ше'ри бәдии шәкилдә мусиги парчаларынын мүшајиәти илә ифа едир вә шакирдләрә дә өјрәтмәјә чалышыр... Бу чүр әјанилик вә емосионаллыг мөвзунун асан гавранылмасына, шакирдләрин мә'нәви һәјатынын бир һиссәсинә чеврилмәсинә, онларын естетик зөвгләринин инкишаф етдирилмәсинә, формалашмасына имкан јарадыр.

Естетик зөвг вә бахышларын тәшәккүл тапмасы әмәк вә инчәсәнәтлә дә бағлыдыр. Инсан өз зәһмәтинин көзәл бәһрәсини көрәндә севинир, ондан зөвг алыр. Инсанын естетик вә бәдии зөвгләри әмәк просеси илә бирликдә инкишаф едир. Бу бахымдан Н. Кәнчәвинин VI синифдә тәдрис олунан «Кәрпичкәсән кишинин дастаны» бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Дүнја көрмүш гоча намуслу әмәји севир, өз әлинин зәһмәти илә доланыр, рузисини кәрпич кәсмәклә газаныр; о һеч кәсә баш әјмир вә өз сәнәти илә фәхр едир.

Мөвзуну тәдрис едән мүәллим шакирдләрин нәзәр-диггәтини һәмин образа јөнәлдир. Гочанын ағыллы һәрәкәти, өз әмәјини севмәси шакирдләрдә әмәк адамына, онун мә'налы пешәсинә мәһәббәт һисси ојадыр. Мүәллим кәрпичкәсән кишинин, бу садә әмәк адамынын образы васитәсилә шакирдләрин естетик һиссләрини инкишаф етдирир. Онлар шүурлу олараг баша дүшүрләр ки, доғрудан да, әмәк ән көзәл естетик варлыгдыр. Әмәк инсаны мә'нән учалдыр, онларда естетик зөвг јарадыр. Әмәклә учалан инсан һәмишә хошбәхтдир.

Әмәјә хор баханлар исә һәјатда бүдрәјир, өз јерини тутә билмирләр.

Scanned with CamScanner

Гочанын дилилә дејилән:

> «Онунчун өјрәтдим ки, әлими бу сәнәтә,
> Бир күн сәнә әл ачыб дүшмәјим хәчаләтә...»

мисралары шакирдләри әмәјин мә'насыны, романтикасыны дујмаға чағырыр.

Әсәрин сону даһа тә'сирли сәсләнир:

> «Көзәл оғлан сарсылды гочанын бу сөзүндән,
> Орда дурмајыб кетди, јаш ахыдыб көзүндән».

Шакирдләр белә гәнаәтә кәлирләр ки, чаван оғлан гоча илә сөһбәтиндә өз сәһвини баша дүшүр, көз јашлары төкүр, сәһвини е'тираф едир.

Мә'нәви чәһәтдән касыб олан чаван оғлан шакирдләрин нәзәриндә алчалыр, онлар һисс едирләр ки, заһири көзәллик мүвәггәтидир, инсанын дахили аләми көзәл олмалыдыр.

Һазырда минләрлә кәнч оғлан вә гыз БАМ тикинтисиндә өз гүввәләрини һеч нәдән, һеч кәсдән әсиркәмир, әсрин бу нәһәнк тикинтисини уғурла баша чатдырмаг үчүн ајазлы-шахталы кечәни күндүзә гатырлар. Онлар өз фәдакар әмәкләриндән бөјүк һәјати—емосионал зөвг алырлар ки, бу да јени инсанын формалашмасы үчүн әсас, һәлледичи амилләрдәндир.

Әсрин нәһәнк тикинтисинин вүс'әти, гуруб јаратмаг арзулу, гајнар тәбиәтли кәнч оғлан вә гызларымызын һүнәринә јени-јени әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәрләри һәср олунур.

Мүәллимләримиз әмәјә һәср олунмуш әсәрләрин тәдриси заманы әмәк мөвзусунда јаранмыш мүасир руһлу јени-јени дәјәрли сәнәт нүмунәләриндән бачарыгла истифадә етмәлидирләр.

Фикримизи јекунлашдырараг гејд едәк ки, әдәбијјатын бир елм, сәнәт нүмунәси кими үмумтәһсил мәктәби шакирдләринин естетик тәрбијәсиндә имканлары бөјүкдүр. Мүәллимләримиз бу имканы бүтүн инчәлији илә «көрмәли», индијә гәдәр дејиләнләри, јазыланлары јарадычы тәфәккүр сүзкәчиндән кечирәрәк хошбәхт кәләчәјимиз олан балаларымызын естетик тәрбијәси ишини мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә гурмалыдырлар.

ЈЕР ЗӘРФЛӘРИНИН ЈЕР МӘ'НАЛЫ ИСИМЛӘРЛӘ МУГАЈИСӘЛИ ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Елмира ҺӘСӘНОВА
Һ. Зәрдаби адына КПИ-нин мүәллими

ЗӘРФ өз грамматик характеринә көрә ән мүрәккәб, лакин шакирдләрин грамматик биликләринин формалашмасында вә онларын нитгинин инкишаф етдирилмәсиндә мүһүм әһәмијјәтә малик олан әсас нитг һиссәләриндән биридир.

Зәрфин грамматик характеринин мүрәккәблији, һәр шејдән әввәл, онун башга нитг һиссәләринә охшарлығындан ирәли кәлир, бир сыра зәрфләр сифәтлә, исимлә, сајла, һәтта гошма илә гарышдырылыр. Бу мәгаләдә белә гарышма һалларындан јалныз бири илә әлагәдар мәсәләдән—јер зәрфләринин мәкан мә'налы исимләрлә мугајисәли тәдриси мәсәләсиндән данышмаг мәгсәдини гаршыја гојмушуг.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр морфоложи тәһлил просесиндә јер зәрфләрини мәкан билдирән вә мәкани һалларда ишләнән исимләрлә (**кәнд, шәһәр, тарла**; евдә, мешәдән, дағлара вә с.) гарышдырырлар. Белә сәһвләр, әлбәттә, тәсадүфи характер дашымыр; јер зәрфләри илә мәкан билдирән исимләр арасында, һәгигәтән, мүәјјән охшарлыг вардыр. Лакин бунлар грамматик мә'наларына көрә бир-бириндән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Профессор М. Һүсејнзадә бу фәрги ашағыдакы кими изаһ едир:

—«Һәрәкәтин вә һадисәнин ичра јерини, истигамәтини, сон нөгтәсини, чыхыш нөгтәсини билдирән сөзләрә јер зәрфи дејилир. Јер зәрфи һара? һараја? һарада? һарадан? суалларындан биринә чаваб верир. Јер зәрфлији вәзифәси дашыјан вә јер зәрфләринин суалларына чаваб олан јер исимләринә һәм форма, һәм дә мәзмунча чох охшајыр: чүнки бунлар чүмләдә ејни вәзифә дашыјыр вә ејни чүмлә үзвү олур. Јер зәрфләри илә јер билдирән исимләрин фәрги шәкли әламәтдә дејил, онларын әшја анлајышына малик олуб-олмамасындадыр. Јер билдирән исимләр исмин һансы һалында ишләнирсә-ишләнсин, чүмләдә һансы вәзифә дашыјырса-дашысын мүәјјән јер билдирән варлыг кими дә тәсәввүр олунур. Јер зәрфләри исә белә бир анлајыш билдирмир», («Мүасир Азәрбајчан дили», Бакы, 1973).

Scanned with CamScanner

Јер зәрфләринин јер билдирән исимләрә һәм форма, һәм дә мәзмунча охшарлығында «кејфијјәтлә» јанашы, кәмијјәт фәрги дә өзүнү ајдын нәзәрә чарпдырыр. Белә ки, јер зәрфләри јер билдирән исимләрдән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә аздыр; һәтта бунлары, образлы десәк, бармагла сајмаг мүмкүндүр.

Бүтүн бунлары нәзәрә алараг мүәллим јер зәрфләринин тәдриси просесиндә зәрфин мә'нача һәмин нөвүнү мүтләг јер билдирән исимләрлә мүгајисәдә өјрәтмәјә, сәһвләрин гаршысыны әввәлчәдән алмаға хүсуси диггәт јетирмәлидир.

Истәр мөвзунун тәдриси, истәрсә дә верилмиш билијин мөһкәмләндирилмәси заманы ашағыдакы методик пријом вә васитәләрдән истифадә етмәк тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир (һәмин методик мүлаһизәләр Кировабад мәктәбләриндә дәфәләрлә сынаг тәчрүбәсиндән кечирилмишдир).

Мүгајисә, тутушдурма үчүн мүвафиг чүмләләр сечилиб, онларын үзәриндә шакирдләрин мүшаһидәси тәшкил олунур, тәһлил иши апарылыр; мәсәлән:

1) Мәлакәт ханым **отаға** кирди, о, чох пәришан иди.

2) Сурхај **гаршыја** чыхды. Мәлакәт ханыма һеч бир сөз демәди.

Биринчи чүмләдәки **отаға** сөзү мә'на е'тибарилә јер, мәкан билдирмәклә, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (**кирди**) баш вердији јери көстәрир, чүмләнин зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш едир. Икинчи чүмләдәки **гаршыја** сөзү дә ејнилә јер, мәкан мәзмуну билдирир, әлагәдар олдуғу һәрәкәтин (**чыхды**) ичра јерини билдирир. **Гаршыја** сөзү дә, әввәлинчи мисалдакы **отаға** сөзү кими, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнмишдир. Һәр икиси һ а р а ? суалына чаваб олур. Белә шәраитдә **отаға** сөзүнүн исим, **гаршы** сөзүнүн исә јер зәрфи олдуғуну шакирдләрә баша салмаг үчүн ашағыдакылары әсас тутмаг лазымдыр.

1) Биринчи чүмләдәки **отаг** сөзү ајрылыгда көтүрүләркән һ а р а ? суалы илә бирликдә адлыг һалда ишләндикдә н ә ? суалына да чаваб олур. **Гаршы** сөзү исә тәкчә һ а р а? суалына чаваб верир. Демәк, јер билдирән исимләрин гоша суаллы олдуғуну (нә? һара?) јенидән шакирдләрә хатырлатмаг лазымдыр.

Отаг сөзү чүмләдә ишләнмә јериндән асылы олараг чүмләнин јер зәрфлијиндән башга, мүбтәдасы, хәбәри, тамамлығы да ола билир. Мәсәлән, «Отаг ишыглы вә генишдир», «Ишыг кәлән пәнчәрә Мәлакәт ханымын отағыдыр»

вә с. чүмләләрдә олдуғу кими. **Гаршы** сөзү исә исмин һансы һалында ишләнмәсиндән асылы олмајараг, чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир (јалныз әшја вә ја әламәт мәзмуну кәсб етдији формаларда ишләнмәси нәзәрә алынмазса).

2) **Отаг** сөзү сифәтләрлә (тә'јинедичи сөзләрлә) ишләнә билдији һалда, **гаршыја** сөзүндә бу хүсусијјәт нәзәрә чарпмыр; **биринчи отаға, бәзәкли отаға, исти отаға, көһнә отаға** дејә билмәдијимиз һалда, **гаршы** сөзүнү белә тә'јинедичи сөзләрлә бирликдә ишләдә билмирик.

3) Јер, мәкан билдирән исимләр адлыг һалда ишләндикдә чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсини дашыја билмир; мәсәлән, «Отаг ишыглы иди» чүмләсиндә **отаг** сөзү мүбтәдадыр. Јер зәрфләри исә исмин адлыг һалында да, башга һалларында да чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсини дашыјыр. Мәсәлән, «**Гаршы** гаты думандан көрүнмүр» чүмләсиндә **гаршы** сөзү адлыг һалда ишләнмиш вә чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә чыхыш етмишдир.

Бүтүн бунлардан сонра шакирдләрлә суал-чаваб апармаг вә онларын фәал иштиракы илә үмуми нәтичәјә кәлмәк мүмкүндүр.

М. — Јер, мәкан билдирән исимләр һ а р а? суалы илә јанашы, даһа һансы суала чаваб ола билир?

Ш. — Белә исимләр н ә ? суалына чаваб ола билир. Демәли, бунлар гоша суаллыдыр. Тәкчә һ а р а ? суалына чаваб олан сөзләр исә јер зәрфләридир.

М. — Јер, мәкан билдирән исимләр чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндән башга, дикәр үзвләри дә ола билирми?

Ш. — Јер, мәкан билдирән исимләр чүмләнин дикәр үзвләри (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг) ола билир.

М. — Јер зәрфләри чүмләнин һансы үзвү вәзифәсиндә чыхыш едир?

Ш. — Јер зәрфләри чүмләнин јер зәрфлији вәзифәсиндә ишләнир.

М. — Јер, мәкан билдирән исимләр вә јер зәрфләри адлыг һалда чүмләдә һансы вәзифәни дашыјыр?

Ш. — Јер билдирән исимләр мүбтәда, јер зәрфләри исә јер зәрфлији вәзифәсини дашыјыр.

Белә суал-чавабдан вә үмуми нәтичәдән сонра мүәллим шакирдләри мүвафиг чалышмалар үзәриндә ишләтмәјә кечир. Бу мәгсәдлә хүсуси карточкалардан истифадә етмәк

Scanned with CamScanner

тәчрүбәдә јахшы нәтичә верир. Мәктәб практикасында сынагдан кечирдијимиз белә карточкалардан бир нечәси илә таныш олаг.

Карточка 1.

Верилмиш чүмләләрдә әввәл јер билдирән исимләри, сонра исә јер зәрфләрини сечиб ајрылыгда јазын.

1. Фиридунун атасы да, бабасы да бурада доғулмушду.
2. Башыны ашағы дикмиш зәмиләрдән јүнкүл вә сәрин бир һава отағын ијини, сүнбүлләрин гохусуну хырмана кәтирирди.
3. Сәријјә хала әлиндәки зәнбили јерә гојмаг истәмәди.
4. Онлар ахшам јемәјиндән сонра ејванда отуруб, ордан-бурдан данышдылар.

Карточка 2.

Верилмиш чүмләләрдә јер билдирән исимләри мүвафиг јер зәрфи илә әвәз един.

1. Закир лифтлә вестибүлә енди. (ашағы)
2. Онлар бирликдә отаға кечдиләр. (ичәри)
3. Һәјәтдә шахта адамы гылынч кими кәсирди. (бајырда)

Карточка 3.

Верилмиш чүмләләрдә јер зәрфлијини тапыб көстәрин.

1. Күрд Әһмәд ичәри кирди, салам вериб отурду.
2. Горхурам орада өзүнүз сәтәлчәм оласыныз.
3. Јолумуз бурадан башланыр.
4. Бу заман узагдан, лап узагдан бир бајаты сәси ешидилди.
5. Гыз артыг онлары ирәли ата билмәјәчәјини, јеримәкдән галачағыны һисс едәрәк, бир аз да өзүнә күч верди.

ӘДӘБИ ӘСӘРЛӘРИН ӨЈРӘНИЛМӘСИНДӘ ИНТОНАСИЈАНЫН РОЛУ ВӘ ИМКАНЛАРЫ

Билал МУРАДОВ
педагожи елмләр намизәди

НИТГИН интонасијасы лап гәдим дөврләрдән алимләрин диггәтини чәлб етмишдир. Дилчиләр, әдәбијјатшүнаслар, сәнәтшүнаслар, физиологлар интонасијаны мүхтәлиф бахымлардан тәдгиг етмәјә сә'ј көстәрмиш, онун әһәмијјәтини, компонентләрини, хүсусијјәтләрини өз мөвгеләриндән изаһ етмәјә чалышмышлар. Она көрә дә бу мәсәлә сон вахтлара гәдәр чохлу мүбаһисәләрә сәбәб олмуш вә конкрет елми-тәдгигатлар зәмининдә, бир систем шәклиндә өјрәнилмәмишдир. Буну елә ондан көрмәк олар ки, сон илләрә гәдәр интонасијанын дилә аид һадисә олуб-олмамасы барәдә мүбаһисәләр кедирди. Инди һамы е'тираф едир ки, интонасија нитгин чох мүһүм бир компонентидир. Әдәби әсәрләрин дилиндә исә онун ролу даһа бөјүкдүр. Интонасија әсәри мәзмунча зәнкинләшдирән, долғунлашдыран, онун бәдиилијини артыран мүһүм компонент кими характеризә олунур. «Бәдии нитг принсип е'тибарилә һәмишә тәкчә көзлә, әлјазмасы вә мәтбу мәтн илә дејил, һәм дә гулагла, чанлы вә билаваситә интонасија сәсләнмәси илә гавранылыр». (Введение в литературоведение. Под. ред. Г. Н. Поспелова, М., 1976, стр. 273).

Дилдә интонасијанын чох мүһүм мөвге тутмасына бахмајараг, о, дилчилик вә әдәбијјатшүнаслыгда ән аз тәдгиг олунан саһәләрдән биридир. Бунун исә објектив сәбәбләри вардыр.

Әввәла, интонасија нитгдә өзүл тәшкил едән һадисә дејил, нитгин башга компонентләринин зәмининдә јараныб, онлары мүшајиәт едән, мүәјјән мә'нада, онлардан төрәмә һадисәдир. Әкәр сөз, ифадә, чүмлә олмаса интонасија да олмаз. Лакин интонасија дилдәки әһәмијјәтинә көрә дикәр компонентләрдән кери галмыр. Әкәр интонасија олмаса (хүсусилә данышыгда) сөзүн, ифадәнин һеч бир мә'насы, практик функсијасы мүмкүн дејил. Бунунла белә, сөз, ифадә, чүмлә өзүл олдуғуна, даһа чох нәзәрә чарпдығына көрә, тәдгигатчылар онлара даһа артыг дәрәчәдә диггәт јетирмиш, интонасијаја исә лазымынча әһәмијјәт вермәмишләр.

Икинчиси, интонасија сон дәрәчә мүрәккәб, интәһасыз чаларлары олан, өлчү-бичијә чәтин кәлән һадисәдир. Та гәдим дөврләрдән

Scanned with CamScanner

башлајараг сөзү, чүмләни «маддиләшдирмәк», јазыда гејд етмәк мүмкүн олмушдур. Бу чүр «маддиләшән» материалын үзәриндә әмәлијјат апармаг, ону тәдгиг етмәк асандыр. Лакин интонасијаны «маддиләшдирмәк» мүмкүн олмадығындан ону тәдгиг етмәк чәтин иди. Интонасијанын сон дәрәчә мүрәккәб, чохчәһәтли олмасы белә бир мүлаһизә доғурмушду ки, о, мүәјјән системә малик олмадығындан елми бахымдан тәдгиг едилә билмәз. Буна көрә дә интонасија барәдә интуитив фикирләр сөјләмәклә, өтәри гејдләр етмәклә кифајәтләнмишләр.

Сон дөврдә нитгин валлара, магнит лентләринә көчүрүлмәси, интонасијаны гејдә алан машынларын јаранмасы нәтичәсиндә интонасијаны «маддиләшдирмәк», беләликлә, онун үзәриндә әмәлијјатлар апармаг, ону конкрет шәкилдә тәһлил етмәк мүмкүн олмушдур. Диҝәр тәрәфдән, елмин сон наилијјәтләри нәтичәсиндә мүәјјән едилмишдир ки, бүтүн һадисәләр кими, интонасија да өзүнәмәхсус системә маликдир. Онун интәһасыз чаларлары, бир-биринә говушан, буна көрә дә ајрылыгда изаһ едилмәси чәтин олан чәһәтләри олса да, үмуми, бирләшдиричи чәһәтләри дә вардыр. Интонасија бир систем кими, табеедичи вә табе олан чәһәтләрдән, башга сөзлә, чинс вә нөв характери дашыјан компонентләрдән ибарәтдир.

Нитгин интонасијасынын үч мүһүм чәһәтини гејд едирләр:

1. Интонасијаны јарадан үнсүрләр (мелодија, темп, тембр, вурғу, пауза вә с.).

2. Интонасијанын јаратдығы хассәләр (интеллектуал, волјунтатив вә емосионал интонемләр).

3. Интонасијанын функсионал хүсусијјәтләри (семантик, синтактик вә үслуби).

Бәдии әсәрләрин дили интонасијанын үслуби хүсусијјәтләри илә даһа сых бағлыдыр. Интонасијанын үслублары исә индијә гәдәр лазымы сәвијјәдә тәдгиг олунмамышдыр. «Интонасијанын үслуби хүсусијјәтләри проблеми әдәбијјатда јалныз хатырладылыр, ону һәтта гисмән һәлл едилмиш һесаб етмәк олмаз» (Л. К. Цеплитис. Анализ речевой интонации. Рига, 1974, сәһ. 23).

Бунунла белә, гејд етмәк лазымдыр ки, әдәбијјатшүнаслар интонасијанын бәдии үслубунун ајры-ајры чәһәтләринә һәмишә диггәт јетирмишләр. Буну биз, әдәбијјат нәзәријјәсинә, ифадәли гираәтә һәср едилмиш бүтүн әсәрләрдә, һабелә әдәбијјатшүнаслыға даир мә'лумат китабларында көрүрүк.

Доғрудур, интонасија үслубунун бүтүн мәсәләләри һәлл едилмәмишдир. Лакин һәмин китабларда бәдии үслуб үчүн характерик олан мүһүм интонасија үнсүрләринә (сүр'әт, вурғу, пауза, тембр, мелодија, ритм...) вә интонасија хассәләринә (тәһкијә, тәсвир, тәрәннүм; риторик суал, нида вә рич'әт; тәәччүб, һәдә, тәәссүф... интонемләри) тохунулур вә нитгин бәдииләшмәсиндә онларын ролу изаһ едилир.

Әҝәр елми-методик әдәбијјатда сөјләнән фикирләри үмумиләшдирсәк, интонасијанын бәдии үслубунун ашағыдакы чәһәтләрини көстәрмәк олар:

I. Интонасија васитәләри:

1) мәнтиги-һисси вурғу;

2) бәдии пауза;

3) риторик суал, нида вә рич'әт;

4) охунун сүр'әти;

5) ритм.

II. Интонасија тәрзләри:

1) јазычынын интонасија тәрзи;

2) бәдии әсәрин интонасија тәрзи;

3) әсәрин ајры-ајры һиссәләринин интонасија тәрзләри: тәсвир, тәһкијә, тәрәннүм, ејһам.

Мүшаһидәләр көстәрир ки, мәктәбдә әдәби әсәрләр охунаркән интонасијанын бәдии үслубунун бу чәһәтләри лазымынча нәзәрә алынмыр. Чүнки, әсас е'тибарилә, мәтндәки **фикрин** дүзҝүн ифадә едилмәсинә диггәт јетирилир, мәтнин мәзмунундакы **һисс вә дујғуларын** ифадә олунмасына кифајәт гәдәр әһәмијјәт верилмир. Елә буна көрә дә шакирдләрин әксәријјәтинин охусунда јекнәсәклик, монотонлуг мүшаһидә едилир. Охуданы бу нөгсан онларын данышығына да тә'сир көстәрир. Бунун нәтичәсиндә дә шакирдләрин әксәријјәтинин шифаһи нитгинин интонасијасы монотондур, рәсми, стандарт, норматив характердәдир, «китаб охусу» сәпкисиндәдир.

Охунун интонасија үзрә нөгсанларыны ше'рләрин гираәтиндә даһа ајдын шәкилдә көрмәк олар. Бу бахымдан С. Вурғунун «Азәрбајчан» ше'ринин гираәтини нәзәрдән кечирәк. Бу ше'рин вал јазысыны динләдикдә һисс едирсән ки, онун зәнкин вә рәнкарәнк мәзмуну лазыми сәвијјәдә ифадә едилмир; гираәт, әсасән монотон, бир гәдәр рәсми тә'сир бағышлајыр. Бунун сәбәби одур ки, артистләр (Л. Чаваншировa вә М. Чәнизадә) әсәрин интонасија тәрзини дүзҝүн мүәјјәнләшдирмәмишләр. Бүтүн бәндләр декламасија—тәрәннүм тәрзиндә охунур.

Һалбуки «Азәрбајчан» ше'ри мәзмуна көрә бир нечә һиссәдән ибарәтдир вә һәр һиссә хүсуси интонасија тәрзи илә охумағы тәләб едир. Әсәри диггәтлә нәзәрдән кечирдикдә ајдын көрүнүр ки, биринчи бәндә шаирин вәтән тәбиәти илә, онун адамлары илә сых бағлылығы ифадә едилир. Һәмин бәнди тәрәннүм тәрзиндә охумаг мәсләһәтдир. 2—4-чү бәндләр мүрачиәт шәклиндәдир; шаир Азәрбајчана үзүнү тутараг она мәһәббәтини, ушаг анасыны севдијини нечә сәмими ифадә едирсә, мәһз о чүр изһар едир. Демәли, һәмин бәндләр сәмими сөһбәт тәрзиндә охунмалыдыр. 5—6-чы бәндләрдә Вәтәнин кечмиши хатырланыр, онун башына кәлән мүсибәтләр сөјләнилир. Буна көрә дә һәмин бәндләрин охунушунда сөһбәт-тәсвир тәрзи үстүнлүк тәшкил етмәлидир. 7—15-чи бәндләр Азәрбајчанын көзәл тәбиәтинин вә сәрвәтләринин тәсвиринә һәср едилдијиндән онлар тәрәннүм чаларлы тәсвир интонасија тәрзиндә охунмалыдыр. 16—18-чи бәндләрдә Азәрбајчанын инчәсәнәт вә әдәбијјаты, 19—20-чи бәндләрдә исә сәнајеси илә әлагәдар әламәтдар һадисәләр садаланыр вә онларын шаирдә доғурдуғу чошғун дујғулар ифадә едилир. Буна ујғун олараг, һәмин бәндләрдә тәрәннүм тәрзи үстүн олмалыдыр. 21—22-чи бәндләрдә јенә дә Вәтәнә мүрачиәт едилир. Лакин илк бәндләрдәки мүрачиәтдән фәргли олараг бурада риторика күчлүдүр, вәчд вә гүрур һиссләри үстүндүр. Буна көрә дә һәмин бәндләр декламасија—тәрәннүм тәрзиндә охунмалыдыр.

«Азәрбајчан» ше'ринин мәзмунундакы рәнкарәнклијә ујғун олараг вәзнин гурулушу да дәјишкәндир. Бүтүн ше'р 8 һечалы олмасы-

нә бахмајараг, ајры-ајры бәндләрдә мисраларын вәзн бөлүмләри мүхтәлифдир. 1, 2, 7, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22-чи бәндләрдә мисралар 4+4 шәклиндә бөлүмләнир. Лакин әсасән мүрачиәт шәклиндә олан, сөһбәт характерли мисраларда бу гајда позулур вә 3+5, 5+3, 3+3+2 шәклиндә бөлүмләнир. 3, 4, 5, 6, 8, 9, 12-чи бәндләр беләдир. Вәзнин гурулушундакы бу мүхтәлифлик дә интонасија тәрзләринин дәјишкәнлијини шәртләндирир.

Интонасија тәрзләринин (тәһкијә, тәрәннүм, тәсвир...) һәр биринин өзүнәмәхсус гајдалары, васитәләри вардыр. Мәсәлән, әсасән **тәсвир** интонасија тәрзи илә охунан ашағыдакы бәнди нәзәрдән кечирәк:

Сыра дағлар, кен дәрәләр,
Үрәк ачан мәнзәрәләр...
Чејран гачар, чүјүр мәләр,
Нә чохдур ојлағын сәнин!
Аранын, јајлағын сәнин!

Бу бәндин гираәтиндә әсас мәгсәд објектин заһири «көркәмини», тәбиәт мәнзәрәсини тәсәввүрдә чанландырмаг олдуғундан охунун сүр'әти сакит, сөзләр арасындакы паузалар нисбәтән узун олмалыдыр ки, мәнзәрәни тәсәввүрдә чанландырмаг үчүн охујанын, һабелә динләјәнин имканы олсун. Бурада шән, күмраһ әһвал ифадә олундуғундан аваз учадан, долгун, узанан олмалыдыр. Бу бәнддәки сөзләрин һамысы тәсәввүри мәнзәрә јарадылмасында, демәк олар, ејни дәрәчәдә иштирак едир. Она көрә дә әсасән ејни интонасија илә дејилмәлидир. Јалныз «нә чохдур» вә «сәнин» сөзләри башгаларына нисбәтән бир гәдәр зәиф дејилә биләр.

Мәтнин интонасија тәрзини мүәјјәнләшдирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, мәзмунун хүсусијјәти ајдынлашдырылмалы вә она ујғун интонасија васитәләри, приjомлары, тәрзләри тәсәввүрә кәтирилмәлидир. Башга сөзлә, охудан әввәл мүвафиг интонасија әһвалы јарадылмалыдыр. Мәсәлән, јухарыдакы бәнди охумаздан әввәл тәсәввүр етмәк лазымдыр ки, санки уча бир даг зирвәсиндә дајаныб јүксәкликдән ашағылары сејр едирсән. Бу заман әввәлчә сыра дағлар нәзәрә чарпыр, бир аз ашағыда дәрәләрин јамачлары, оралардан кечән чән-думан топалары, јалчын гајалар, мешәликләр нәзәрә кәлир, лап ашағыларда исә кениш дүзәнкаһлар, ојлаглар көрүнүр. Ашағылар аран, јухарылар јајлаг јерләридир. Тәсәввүрдә белә бир мәнзәрәнин чанландырылмасы бәндин дүзкүн оху интонасијасы үчүн истигамәт верир вә дүзкүн психоложи әһвал јарадыр.

«Азәрбајчан» ше'ринин икинчи бәндинин интонасијасыны нәзәрдән кечирәк:

Ел билир ки, сән мәнимсән,
Јурдум, јувам, мәсканимсән,
Анам, доғма вәтәнимсән.
Ајрыларммы көнүл чандан,
Азәрбајчан, Азәрбајчан!

Јухарыда гејд едилдији кими, бу бәндин **сәмими сөһбәтә бәнзәр тәһкијә** тәрзиндә охунмасы мәсләһәтдир. Буна наил олмаг үчүн әввәлчә һәмин бәндин мәзмуну тәсәввүрә кәтирилмәлидир. Бәнддәки «мәнимсән», «јурдум», «јувам», «мәсканимсән», «анам», «доғма», «көнүл» сөзләри сәмими, нәзакәтли интонемлә, сакит авазла, јумшаг

мәнтиги-һисси вурғу илә дејилмәлидир. Бәндин сон мисрасындакы «Азәрбајчан» сөзләринин охунушу бир-бириндән фәргләнмәлидир, икинчи «Азәрбајчан» сөзү нисбәтән учадан, авазлы дејилмәлидир. Бу бәндин интонасијасы һәзин чаларлы олмалыдыр.

Интонасијанын **тәрәннүм** тәрзиндә ше'рин формал, техники чәһәтләринин тәләбләри үстүнлүк тәшкил едир, охунун интонасијасы вәзн бөлүмләринин јаратдығы ритмә, мүәјјән сәсләрин аһәнкинә әсасланыр, бәдии паузаларын јери сабит, һәчми нисбәтән узун олур. Белә ше'рләрин охусунда сөз вә ифадәләрин мә'насындан әлавә, онларын сәсләнмәсинә, мусигилијинә хүсуси диггәт јетирилир. Бу бахымдан М. Фүзулинин «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин интонасијасы характерикдир.

Бу гәзәлин әсас мәзијјәтләриндән бири сәсләрин аһәнкидир. Ше'р санки мүәјјән сәсләр үзрә көкләниб вә һәмин сәсләрин аһәнки бүтүн ше'р боју давам едир. Лејтмотив тәшкил едән бу аһәнк ајрыајры бејтләрдә јени-јени чаларлар газаныр, онун мүхтәлиф вариасијалары јараныр.

Гәзәлин мелодијасынын әсасында а, ә, м, н сәсләри дурур. Бунлар бүтүн бејтләрдә башга сәсләрә нисбәтән чох ишләнир, ајры-ајры бејтләрдә исә онлара јени сәсләрин аһәнки гошулур. Мәсәлән, биринчи бејтдә 18 сәс 77 дәфә ишләнмишдир. Бунлардан 5 сәс (а, ә, м, н, д) 45 дәфә, јердә галан 13 сәс исә чәми 32 дәфә ишләниб. Јә'ни 5 сәсин ишләнмә мигдары јердә галан 13 сәсин ишләнмә мигдарындан хејли артыгдыр. Беләликлә, биринчи бејтин мелодијасынын әсасыны а, ә, м, н, д сәсләринин аһәнки тәшкил едир. Бејтдә бу сәсләрдән һәр биринин хүсуси мөвгеји вардыр. Онлар һәтта хүсуси аваз вә ритм јарадан сәс бирләшмәләри (ан-ән, анд-дан...) әмәлә кәтирирләр. Буна көрә дә оху заманы һәмин сәсләр ајдын, авазлы тәләффүз едилмәлидир.

Мәни **чандан** усандырды, чәфадан јар усанмазмы?
Фәләкләр **јанды аһымдән**, мурадым шәм'и јанмазмы?

Бу бејтдә «анд», «дан», «дән» сәс бирләшмәләри 6 дәфә, «ан», «ән» 9 дәфә ишләнәрәк хүсуси аһәнк, ритм јарадырлар. Оху заманы бу сәс бирләшмәләри ајдын вә тә'кидли дејилмәлидир.

Тәәссүф ки, мәктәбләрдә бир сыра һалларда бу чәһәтә диггәт јетирилмир. Гәзәлин вал јазысында (ифачы Солтан Нәчәфовдур) бу сәс бирләшмәләри нәинки хүсуси аһәнклә дејилмир, һәтта онлардан бә'зиси тәһриф едилир. Биринчи бејт белә охунур:

Мәни **чанндан** усандырды, чәфадән јар усанмазмы?
Фәләкләр јанды **аһимнән**, мурадым шәм'и јанмазмы?

Көрүндүјү кими, биринчи мисрада «чандан» сөзүндәки «д» сәси «н» сәси илә, «чәфадан» сөзүндәки икинчи «а» сәси «ә» сәси илә, икинчи мисрадакы «аһымдан» сөзүндәки «д» сәси «н» сәси илә, икинчи «а» сәси «ә» сәси илә әвәзләнмишдир. Көрүнүр, артист гәзәлин интонасијасыны сәмими, сөһбәт тәрзли етмәк үчүн белә бир дәјишиклик етмишдир. Һалбуки, бу гәзәли, хүсусилә илк бејти сөһбәт-тәһкијә тәрзиндә охумаг дүзкүн дејил.

Scanned with CamScanner

Гәзәлин мәзмуну, башга сөзлә, композисија гурулушуну 3 јерә бөлмәк олар: әввәлинчи 4 бејт өз-өзүнә шикајәт, һарај шәклиндә, сонракы 2 бејт мә'шугәјә мүрачиәт формасында, сонунчу бејт үмуми шикајәт тәрзиндәдир. Мәзмунун бу чәһәтләри дә охунун интонасијасында өз әксини тапмалыдыр. Буну да нәзәрә алмаг лазымдыр ки, мә'шугәјә мүрачиәт формасында дејилән бејтләр тамамилә сөһбәт сәпкисиндә дејил, риторик характердәдир, шикајәт, наразылыг мәзмунлудур. Белә мәзмуну мүрачиәт чаларлы тәрәннүм интонасија тәрзи илә ифадә етмәк мәгсәдәујғундур.

Гәзәлин әввәлинчи вә сонунчу бејтләри шикајәт шәклиндә олса да, онлар бә'зи чәһәтләрдән бир-бириндән фәргләнир. Буна көрә онларын интонасијасында үмуми чәһәтләр олмагла бәрабәр, спесифик чәһәтләр дә вардыр. Илк бејтин интонасијасыны ашағыдакы шәкилдә әјаниләшдирмәк олар:

Мәни **чандан** /усандырды/ **чәфадан** јар/ усанмазмы?//
Фәләкләр **јан/ды аһимдән**/ мурадым шәм'/и **јанмазмы**?//

Бу бејтин интонасијасында ашағыдакы чәһәтләр диггәти чәлб едир: Вәзнин гурулушуна ујғун олараг һәр бөлүмдән сонра пауза едилир, бу паузалар авазлыдыр, мусигилидир, бөлүмләри бир-биринә хүсуси аһәнклә бағлајыр. Мисранын сонундакы паузалар, мисранын ортасындакы паузалара нисбәтән даһа узундур вә даһа долғундур: мусигиликдән әлавә, суал вә нида мәзмунуну да еһтива едир. «Анд», «дан», «дән» вә «ан», «ән» сәс бирләшмәләри хүсуси тонла дејилир. «анд», «дан», «дән» сәс бирләшмәләри ритм јаранмасыны, «ан», «ән» исә авазланманы, мусигилији шәртләндирир.

Инди дә гәзәлин сонунчу бејтинин интонасијасыны нәзәрдән кечирәк:

Фүзули рин/дү шејдадыр/ һәмишә хәл/гә **рүсвадыр**.//
Сорун ким, бу /нә **сөвдадыр**, /бу **сөвдадан /усанмазмы**?//

Бејтин мәзмуну риторикдир, шикајәт, һарај чаларлыдыр. Лирик гәһрәманын һәјәчаныны, ләззәт гарышыг әзабыны ифадә едир. Буна ујғун олараг, тәрәннүм интонасијасы үстүнлүк тәшкил етмәлидир. Паузалар, әсасән, биринчи бејтдә олдуғу кимидир. Биринчи бејтдә аһәнк **а ә н + м д** сәсләринә әсасландығы һалда, VII бејтдә **а ә н + д с (з, ш) у (ү)** сәсләринә әсасланыр. Бурада **с** сәси илә **ш**, **з** сәсләринин чәркәләнмәси елә дир ки, онлар **с** сәсинә хидмәт едиб ону күчләндирир, әлванлашдырыр; буна көрә дә һәмин сәсин мөвгеји заһирән көрүндүјүндән (мигдара көрә нисбәтиндән) гат-гат артыгдыр. Бурада ритмин әсасында **дү, да, ды** (8 дәфә) сәс бирләшмәләри, мелодијанын әсасында исә **үз, үс, со, сө, ус, ше, ше** (9 дәфә) сәс бирләшмәләри дурур.

Аһәнкин, мелодијанын јаранмасында галын вә инчә саитләрин бир-биринә нисбәтинин дә мүәјјән ролу вардыр. Әкәр биринчи бејтдә галын вә инчә саитләрин бир-биринә нисбәти 2 : 1-дирсә (галын саит 22, инчә саит 10), једдинчи бејтдә бу нисбәт 1 : 1-дир (галын саит 17, инчә саит 15). Бу чәһәт биринчи бејтдә аһәнкин ачыглығыны, диапазонун кенишлијини тә'мин едирсә, једдинчи бејтдә аһәнкин сүзкүнлүјүнү, диапазонун мәһдудлугуну шәртләндирир.

Тәчрүбә трибунасы

ЈАРАДЫЧЫ ЈАЗЫЛАРЫН АПАРЫЛМАСЫНДА ФӘНЛӘРАРАСЫ ӘЛАГӘДӘН ИСТИФАДӘ

Нурпаша ҺҮММӘТОВ
педагожи елмләр намизәди,
Шәки рајону, Охуд кәнд мәктәбинин мүәллими

ТӘЧРҮБӘ көстәрир ки, ана дили дәрсләриндә рабитәли нитгин инкишафы илә әлагәдар јазылы чалышмалар заманы шакирдләрин тарих, ичтимаијјат, чоғрафија вә башга фәнләр үзрә һәјати фактлардан истифадә етмәләри үчүн кениш имканлар мөвчуддур. Конкрет фактлар көстәрәк.

X синифдә тарих фәнниндән «Бөјүк Вәтән мүһарибәси» мөвзусунун тәдрисинә 16 саат вахт ајрылыр. Дәрсликдә бу мөвзуја аид материалларын тәдрисиндән сонра әдәбијјат дәрсләриндә конкрет һәјати фактлар әсасында јарадычы јазылар апармаг мүмкүндүр.

Бу дәрс илинин I рүбүндә әдәбијјатдан X синифдә тарих дәрслијиндәки мүвафиг фәслә аид ашағыдакы мүхтәлиф мөвзуларда (сечмә јолла) инша јазылар апарылмышдыр:

1) Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин башланмасы илә әлагәдар:

«Билсин ана торпаг, ешитсин Вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән». (С. Вурғун)

2) Һәр шеј чәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн.

3. «Тарихләр шаһиди гочаман шәһәр,
Нәдир гәлбиндәки бу дөјүнтүләр!». (С. Вурғун)

4) Сталинградын—Волга галасынын әфсанәви гәһрәманлары.

5) Курск чәбһәсиндә бөјүк бејнәлхалг әһәмиjјәтли дөјүшләр.

6) Киjев—гәһрәман шәһәрдир.

7) Совет адамларынын дүшмән архасындакы мәрдлиjи вә гәһрәманлығы.

8) Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин кәнч вәтәнпәрвәрләри.

9) Ағыр мүһарибә илләриндә арха чәбһәдәки әмәк баһадырларынын мүбаризәси.

10) Вурушур Ленинин мәғрур шәһәри,
О мәғлуб олмамыш әзәлдән бәри! (М. Р а һ и м)

11) Авропанын бөјүк хиласкарлары.

12) «Јазылсын тарихә гызыл бир хәтлә
Гырх бешинчи илин Доггуз Мај күнү!» (С. В у р ғ у н)

Һәр мөвзу үзрә иншаjа һазырлашмаг үчүн шакирдләрә бир һәфтә вахт верилир. Һазырлыг ишини апармаг үчүн ашағыдакылара диггәт јетирмәк нәзәрдә тутулур:

1) тапшырылмыш мөвзуjа аид тарихи һәгигәти мүкәммәл өjрәнмәк;

2) мөвзуjа аид дөјүш гәһрәманларыны «мүәjјәнләшдирмәк»;

3) тәсвир олуначаг әһвалатларла әлагәдар бәдии парчалардан истифадә етмәк;

4) тәсвир олуначаг әһвалатлары бугүнкү сәнаjе, кәнд тәсәррүфаты вә мәдәни јүксәлишлә әлагәләндирмәк.

Тәчрүбә көстәрир ки, инша јазыја һазырлығын шифаһи олараг јохланылмасы вачиб мәсәләдир. Јалныз белә һалда шакирдин мөвзуjа нә дәрәчәдә һазырлашдығы ашкар едилир, нөгсанларын гаршысы әввәлчәдән алыныр. Мәсәлән, шифаһи инша заманы мүәjјән едилир ки, шакирдләр бә'зән компонентләр арасында дүзкүн әлагә јарада билмирләр. Јахуд, онлар үслуби, фактик сәһвләрә јол верирләр.

Ана дили вә әдәбиjјат үзрә инша јазылар заманы шакирдләр бу фәнләрә аид фактлардан, бәдии тәсвир васитәләриндән истифадә етмәлидирләр. Тәәссүф ки, бә'зән онлар тарих, ичтимаиjјат, чоғрафиjа вә ја биолокиjа үзрә иншајазыларда әдәби-бәдии тәсвирләрдән, мөвзуjа ујғун әдәби материаллардан истифадә етмирләр. Бу заман шакирдин јарадычы иши ади бир мүһазирә характери дашыјыр. Мәсәлән, «Ағыр мүһарибә илләриндә арха чәбһәдәки әмәк баһадырларынын мүбаризәси» адлы шифаһи инша заманы шакирд «ССРИ тарихи» дәрслиjиндәки һәмин мөвзуjа аид

фактлар әсасында кениш фикир сөјләди. Онун изаһатында һеч бир елми вә ја үслуб сәһви јох иди. Лакин данышдығлары јарадычы инша јазы дејил, садәчә бир мүһазирә иди. Ахы шакирд бу мөвзуjа аид јарадычы инша заманы ағыр мүһарибә илләриндә арха чәбһәдәки әмәк баһадырларынын гәһрәманлығыны, мәрдлиjини, фәдакарлығыны тәрәннүм едән бәдии әсәрләрдән дә истифадә етмәли иди, даһа доғрусу, мөвзунун әдәбиjјата, јохса ана дилинә аид олдуғуну нәзәрә алмалы иди.

Мә'лумдур ки, кинофилмләрә бахыш әсасында мүһакимә характерли иншалар шакирдләрдә фикри габилиjјәтин, шәхси јарадычылығын инкишафына көмәк едир. Бу нөв јазылар заманы шакирдләр һәјатла инчәсәнәт әсәрләри арасындакы әлагәни даһа дәриндән дујур, онларын естетик зөвгү инкишаф едир. Кинофилмлә әлагәдар мүстәгил фикир сөјләјән шакирдләрдә һадисәләри тәһлил етмәк вә гиjмәтләндирмәк бачарығы јараныр. Беләликлә, шакирдин дүзкүн мүһакимә јүрүтмәк, кинофилм һаггында рә'ј сөјләмәк габилиjјәти инкишаф едир.

Бәдии әдәбиjјатда олдуғу кими, кинофилмләрдә дә бүтүн тәсвирләр биринчи нөвбәдә инсанларын психолокиjасы, мә'нәвиjјаты, арзу вә истәкләри, характери илә бағлыдыр. Әсәрдә верилән тәбиәт, мәнзәрә тәсвири дә, мусиги дә, тәбии һадисәләр дә, һәр шејдән әввәл, инсан характеринин ачылмасына хидмәт едир, образларын мә'нәвиjјатыны охучуја вә ја тамашачыја чатдырмаға јардым көстәрир. Әлбәттә, белә олдуғу үчүн һәр һансы кинофилм әсасында инша јазыда мүәллим, илк нөвбәдә, шакирдләрдән әсәрдәки инсанлар һаггында данышмағы, онларын бир-биринә мүнасибәтини сөјләмәjи, чәмиjјәтин хејри үчүн бу адамлардан һансынын һаглы олдуғу һаггында мүһакимә јүрүтмәjи нәзәрдә тутмалыдыр.

Шакирд тәсвир олунан һадисәjә өз мүнасибәтини билдирир, она гиjмәт верир, онун һаггында фикир јүрүдүр, мүгајисә апарыр, үмумиләшдирир, нәтичә чыхарыр. Дил-әдәбиjјат мүәллиминин дә, тарих мүәллиминин дә марагландыран башлыча чәһәт елә бу олмалыдыр.

Мә'лумдур ки, мәктәбдә тарих, чоғрафиjа, биолокиjа фәнләри үзрә тарихи һадисәләри, тәбии көзәлликләри, гушларын, һејванларын јашајыш тәрзини әкс етдирән мараглы тәдрис кинофилмләриндән истифадә олунур. Тәчрүбә көс-

тәрир ки, бә'зән белә кинофилмләрә тамаша едән шакирдләр көрдүкләринә әсасән мүстәгил чүмләләр тәртиб етмәкдә чәтинлик чәкирләр; чүнки филмдә көрдүкләри әшја вә һадисәләрдән бә'зиләрини ифадә етмәкдә онларын сөз еһтијаты чатышмыр.

Шакирд нәји вә нә дәрәчәдә билдијини рабитәли нитг дахилиндә даһа јахшы дәрк едир. О һәр һансы практик иши, о чүмләдән нитг һиссәләринә аид верилмиш сөзләр әсасында рабитәли фикир гурмағы, јә'ни өјрәндији сөзләрдән данышыгда вә јазыда истифадә етмәји бачармалыдыр; демәк, јени әлдә едилмиш биликләрин практикаја тәтбиг едилмәсинә наил олмалыдыр. Бу бахымдан апарылан практик ишләр сырасында јарадычы тапшырыгларын дидактик әһәмијјәти даһа бөјүкдүр.

V синифдә чоғрафија фәнниндән шакирдләрә дүнјанын тәбии зоналары һаггында мә'лумат верилирди. Ана дилиндән сифәт бәһси тәдрис олунан дөврдә чоғрафија мүәллими һәмин синиф шакирдләринә тәбии зоналара аид тәдрис кинофилми көстәрирди. Буна көрә дә V синиф шакирдләринә кинофилмдә көрдүкләри тәбии зоналара аид гысаһәчмли инша (јарадычы тапшырыг) јазачаглары тапшырылды. Сифәт бәһси һаггында илк мә'лумат вериләркән шакирдләр, сифәтин дәрәчә елементләринә аид, һеч бир чәтинлик чәкмәдән нүмунәләр сөјләдиләр. Онлар **гырмызымтыл, узунсов, јашыл, ачыг-бәнөвшәји, ачыг-чәһрајы, сары** кими сифәтләри нүмунәләрдә асанлыгла ишләтдиләр.

Нәһајәт, һеч бир изаһат верилмәдән шакирдләрдән тәләб олунду ки, онлар бир партада әјләшмиш јолдашларынын кејимини әламәтләри илә тәсвир етсинләр (шифаһи). Бу тапшырығы јеринә јетирмәк, демәк олар ки, синифдәки бүтүн шакирдләр үчүн агыр көрүндү. Мәсәлән, әввәлчә **ачыг-чәһрајы** сөзүндән истифадә едәрәк «Ачыг-чәһрајы рәнкли чичәкләр тарланы бәзәмишдир» чүмләсини тәртиб едән шакирд инди јанында әјләшмиш гызын әјниндә ачыг-чәһрајы рәнкли дон олдуғуну сөјләјә билмәди. Демәли, о (шакирд), ачыг-чәһрајы мүрәккәб сифәтинин рәнк билдирдијини баша дүшмүш, лакин онун ифадә етдији конкрет анлајыша һәлә кифајәт дәрәчәдә јијәләнмәмишди.

Рәнк билдирән сифәтләр һаггында мә'лумат бир даһа хүсуси әјани вәсаит әсасында мүгајисә јолу илә тәкрар едилдикдән сонра, шакирдләрә «Тәбии зоналар» мөвзусунда рабитәли мәтн тәртиб етдирилди. Бүтүн шакирдләр бу тапшырығы мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирдиләр.

IV—VIII синифләрдә ана дили, IX—X синифләрдә исә гисмән әдәбијјат фәнниндән шакирдләрин шәхси һәјат тәчрүбәси әсасында мүнтәзәм олараг ашағыдакы мөвзуларда да инша јазылар апармаг јахшы нәтичә верир:

«Тарлада көрүш», «Кәндимиз бу күн», «Мешәјә екскурсија заманы көрдүкләримиз», «Баһар нә хош кәлир», «Өлкәмиздә кимләрин һөрмәти даһа чохдур», «Әмәк шан-шөһрәт ишидир», «ССРИ мәним Вәтәнимдир», «ССРИ дүнјада сүлһүн дајағыдыр», «Бәшәрин вичданы, ешги, үрәји партијамыздыр» вә с.

Бүтүн бу кими мөвзуларда апарылан иншалар мүвафиг фәнләр үзрә газанылмыш биликләрлә әлагәләндирилдикдә даһа мүвәффәгијјәтли олур вә шакирдләр тәрәфиндән марагла јеринә јетирилир.

IV—VII СИНИФЛӘРДӘ ШАКИРДЛӘРИН СИНИФДӘНХАРИЧ ОХУСУНУН ПРОГРАМ МӨВЗУЛАРЫ ИЛӘ ӘЛАГӘЛӘНДИРИЛМӘСИНӘ ДАИР

Билал ҺӘСӘНОВ

Салјан рајону, Хыдырлы кәнд мәктәбинин мүәллими

Мүасир дөврдә әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин әлдә етдикләри биликләрин синифдәнхарич охунмуш әсәрләрлә әлагәләндирилмәсинә хүсуси диггәт јетирилир. Чүнки дәрсин вә синифдәнхарич ишин әлагәси вә бағлылығы шакирдләрин интеллектуал вә мә'нәви инкишафына, билик кејфијјәтинин јүксәлмәсинә, бүтөвлүкдә шәхсијјәтинин формалашмасына имкан јарадыр.[1]

---

[1] Педагогика школы. Под ред. Г. И. Щукиной, М., Просвещение, 1977, сәһ. 191.

Scanned with CamScanner

Шакирдләрин әдәби инкишафында онларын програм үзрә әлдә етдикләри биликләрлә јанашы, мүстәгил сурәтдә охудуглары әсәрләрин дә ролу бөјүкдүр. Буна көрә дә мәктәбләримиздә шакирдләрин мүстәгил мүталиәсини тәнзим едән синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрин кечилмәси зәрури һесаб олунмушдур. Синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә шакирдләрин мүстәгил охудуғу әсәрләр үзрә сөһбәт апарылыр, онларын диггәти јүксәк идеја-бәдии дәјәрә малик әсәрләрә јөнәлдилир, оху мәдәнијјәти инкишаф етдирилир. Бу дәрсләрдә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлији алтында мүстәгил мүталиә вәрдишләринә јијәләнир, өзүнүтәһсилә һазырлашырлар.

Синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә шакирдләрин мүстәгил охудуглары әсәрләри нечә гаврадыглары мүәллим тәрәфиндән мүәјјәнләшдирилмәлидир. Шакирдләр охудуглары әсәрләрин идеја мәзмунуна нүфуз етмәји, образлары сәчијјәләндирмәји, өз јаш вә билик сәвијјәләринә ујғун олараг мүлаһизәләр сөјләмәји бачармалыдырлар. Онларын дәрин, шүурлу мүталиә габилијјәтинә малик олан охучу кими јетишмәсиндә синифдәнхарич оху үзрә дәрсләр кениш имканлара маликдир. Синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә шакирдләрин мүстәгиллик вә фәаллыг көстәрмәси үчүн дә әлверишли шәраит јараныр. Апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, бу дәрсләрдә онлар бәдии әсәрләр һаггында мүстәгил рә'ј сөјләмәјә, әдибин ирәли сүрдүјү проблемләр үзрә мүбаһисәләр етмәјә мејл едирләр. Синифдәнхарич охунмуш әсәрләрин програм мөвзулары илә әлагәләндирилмәси бәдии әсәри шакирдләрин тәһлил етмәк бачарығыны даһа да инкишаф етдирир. Чүнки синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә шакирдләр програм мөвзулары илә әлагәдар газандыглары билик вә бачарыглары мүстәгил охудуглары әсәрләрә тәтбиг етмәјә имкан тапырлар.

Шакирдләрин әдәбијјатдан мүхтәлиф мәшғәләләрдә әлдә етдији билкләр әлагәләндирилдији заман өјрәнилән материаллар даһа шүурлу мәнимсәнилир вә шакирдләрин һафизәсиндә узун мүддәт галыр. Көркәмли педагог Қ. Д. Ушински бу мәсәләдән данышаркән көстәрирди ки, пәракәндә, әлагәсиз билкләрлә долу олан баш һәр шеји гајдасыз шәкилдә төкүлмүш анбара охшајыр. Бурада анбар саһибинин өзү һеч бир шеј тапа билмир.

Синифдәнхарич охунун сәмәрәли тәшкили үчүн мүәллим шакирдләринин оху марағыны өјрәнмәјә хүсуси диггәт

јетирмәлидир. Шакирди һансы мөвзуда јазылмыш әсәрләр марагландырыр, о һансы јазычыларын әсәрләрини даһа чох охујур, онун оху даирәси нечәдир —бүтүн бу мәсәләләр мүәллим тәрәфиндән ајдынлашдырылмалыдыр.

Мүәллимин көстәриши илә шакирдләр «Охучу күндәлији» вә ја «Бәдии оху» дәфтәри тәртиб едирләр. Ајдын мәсәләдир ки, дәрс заманы шакирдләрин һамысы илә синифдәнхарич охунмуш әсәрләр һаггында мүәллимин сөһбәт апармасы мүмкүн дејил. Шакирдин әсәр һаггындакы гејдләрини охумагла мүәллим онун мүталиәсиндәки нөгсанлары ашкара чыхарыр, она дүзкүн истигамәт верир.

Әдәбијјат програмларында IV—VII синиф шакирдләринин синифдәнхарич охусу үчүн көстәрилән әсәрләр төвсијә сәчијјәси дашыјыр. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә, оху марағына ујгун олан, програм мөвзулары илә әлагә јаратмаға имкан верән әсәрләри сечиб төвсијә сијаһысына әлавә едә биләр. Синифдәнхарич оху үчүн төвсијә олунан әсәрләрин сијаһысы шакирдләрлә бирликдә мүзакирә олунмалы вә дәрс илинин әввәлиндән е'тибарән әдәбијјат кабинетиндән асылмалыдыр. Төвсијә олунан һәмин әсәрләрин китабханада олуб-олмадығы сијаһынын тәртиби заманы нәзәрә алынмалыдыр.

Әкәр шакирдләрин синифдәнхарич охусу дүзкүн вә мәгсәдјөнлү тәшкил олунмушса мәктәбдә әдәбијјат үзрә синифдәнхарич ишин мүхтәлиф формаларынын (әдәби кечә, диспут, охучу конфрансы вә с.) кечирилмәси үчүн јахшы зәмин јараныр. Мунтәзәм сурәтдә мүстәгил мүталиә едән һәр бир шакирд синифдәнхарич тәдбирләрдә мүәллимин фәал көмәкчисинә чеврилир. Чүнки һәмин тәдбирләрин бир чоху шакирдләрин синифдәнхарич охусу илә билаваситә бағлы олур.

Шакирдләрин көмәји илә әдәбијјат мүәллиминин синиф китабханасы јаратмасы да фајдалыдыр.

Синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә шакирдләрин емосионал әһвали-руһијјәсини јүксәлтмәк, онларын бәдии әдәбијјата марағыны инкишаф етдирмәк мәгсәди илә мүстәгил мүталиә үчүн төвсијә олунан әсәрләрдән ибарәт сәркиләр тәшкил етмәк, мүстәгил мүталиәјә һәср олунан әдәби журнал, дивар гәзети бурахмаг мүсбәт нәтичәләр верир.

Мүәллим програм мөвзулары илә синифдәнхарич оху материаллары арасында әлагә олмасына хүсуси фикир

Scanned with CamScanner

вермәлидир. Мәсәлән, V синифдә програм үзрә М. Дилбази-нин «Әмәкдир мәним адым», М. Һүсејнин «Илк сынаг» әсәрләри тәдрис олунур. Програмда ардычыл шәкилдә верилмиш һәр ики әсәр әмәк мөвзусуна һәср олунмушдур. Бу әсәрләрин тәдриси заманы мүәллим мүстәгил мүталиә үчүн шакирдләрә мәһз әмәк мөвзусунда әсәрләр төвсијә етмәли, тә'лим-тәрбијәнин һәр ики тәшкилат формасындан сәмәрәли истифадә етмәклә онларда әмәјә, әмәкчи инсана һөрмәт һисси ојатмалыдыр.

Синифдәнхарич оху үзрә дәрсдә бир нечә әсәр үзрә сөһбәт апарыла биләр. Нүмунә үчүн Һүсејн Арифин «Фәһлә әли» ше'ри үзрә сөһбәтдән бәһс едәк. Шаир бу әсәрдә фәһлә әлләрини тәрәннүм едир. «Фәһлә әли» ше'ри өз мөвзусуна, идеја-бәдии мәзмунуна көрә јухарыда гејд етдијимиз програм материаллары илә үзви сурәтдә бағлыдыр. Буна көрә дә мүәллимин програм мөвзулары илә «Фәһлә әли» ше'рини әлагәләндирмәси үчүн әлверишли имкан јараныр. «Фәһлә әли» ше'ри гуруб-јаратмаг ешги илә јашајан, өз зәһмәти илә халгын дәрин рәғбәтини газанмыш фәһләләрә, онларын габарлы әлләринә һәср олунмушдур. Шакирдләр дәрк едирләр ки, шаир фәһлә әлләриндән гүрурла, бөјүк мәһәббәт һисси илә данышыр. Фәһлә әлләри мүгәддәсдир, бу әлләр ишә, зәһмәтә алышыб. Гәһрәман фәһлә синфи бу әлләрин гадир, јарадычы әмәји илә харигәләр көстәрир, јени-јени гәләбәләр газаныр, зирвәләр фәтһ едир. Шаир бу әлләрин гүввәсини, күчүнү поладла, дәмирлә мүгајисә едир. Полады сындыран, дәмири әјән бу әлләрин саһиби инди чәмијјәтимизин ән фәал үзвүдүр. Фәһлә әлләри һеч вахт өзкә сүфрәсинә узанмамышдыр. Шаир фәһлә әлләрини јүксәк ифтихар һисси илә тәрәннүм едәрәк јазыр:

Овчунда гајнајыб чошур бу әлин
Завод да, мә'дән дә, торпаг да, су да
Гызылкүл этритәк хошдур бу әлин
Бензин гохусу да, нефт гохусу да.

Көркәмли пролетар әдиби, сосиалист реализминин баниси Максим Горки инсан һәјатында әмәјин мисилсиз ролуну көстәрәрәк јазмышды: «Бизим дүнјада ән көзәл шеј зәһмәтлә, ағыллы инсан әли илә јаранан шејдир. Бизим бүтүн фикирләримиз, бүтүн идејаларымыз зәһмәт просесиндән

доғур, инчәсәнәт, елм вә техниканын инкишаф тарихи бизә буну көстәрир... мүгәддәс олан шеј инсан әмәјидир».[1]

«Фәһлә әли» ше'ри үзрә сөһбәт апарыларкән шакирдләрин социализм чәмијјәтиндә әмәјә, әмәкчи инсана верилән гијмәт һаггында тәсәввүрү кенишләндирилир, програм мөвзулары үзрә газандығы биликләр дәринләшдирилир. Шакирдләрин диггәти бу заман әмәк мөвзусунда јазылмыш башга әсәрләрә чәлб едилир, онлара мүстәгил мүталиә үчүн төвсијәләр верилир. Белә ки, шакирдләрә әмәк мөвзусунда јазылмыш әсәрләрдән Осман Сарывәллинин «Гызыл дашлары», Бәхтијар Ваһабзадәнин «Зәнк сәси» ше'рини төвсијә етмәк олар.

Мүәллим шакирдләрә әмәк, иш һаггында аталар сөзләрини хатырладыр. «Иш инсанын чөвһәридир», «Ишләмәјән дишләмәз», «Әмәк хошбәхтлијин ачарыдыр» вә саир аталар сөзләри васитәсилә әмәксевәр халгымызын әмәјә, ишә мүнасибәти шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Синифдәнхарич охунмуш әсәрләрин програм мөвзулары илә әлагәләндирилмәси нәтичәсиндә шакирдләрин газандығы биликләр даһа кениш вә әһатәли олур. Онларын әдәбијјатымызда әмәк мөвзусунда јазылмыш әсәрләр һаггында тәсәввүрү кенишләнир, бу әсәрләри охумаға марағы артыр. Шакирдләрдә әмәјә, әмәкчи инсана мәһәббәт һисси күчләндирилир.

Салјан рајону, Хыдырлы кәнд орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими Сәмајә Аллаһвердијеванын бу саһәдә мүсбәт иш тәчрүбәси вардыр. Сәмајә мүәллимә шакирдләрин синифдәнхарич охусунун програм мөвзулары илә әлагәләндирилмәсинә мүнтәзәм сурәтдә диггәт јетирир. IV синифдә програм үзрә С. Вурғунун «Гызыл шаһинләр», В. Катајевин «Алај оғлу», Ә. Мәммәдханлынын «Буз һејкәл» әсәрләри тәдрис олунур. Бу әсәрләрдә Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә совет адамларынын алман фашистләринә гаршы дөјүшләрдә көстәрдији гәһрәманлыг, азғын дүшмәнә нифрәти, гәләбәјә инамы өз әксини тапмышдыр.

Һәмин әсәрләри тәдрис едәркән Сәмајә мүәллимә гејд едир ки, Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзусу совет әдәбијјатында мүһүм јер тутур. Әдәбијјатымызда бу мөвзуја тез-тез

[1] М. Горки. Мән јазмағы нечә өјрәндим. Әдәбијјат һаггында. Ушагкәнчнәшр, 1950, сәһ. 120—121.

мүрачиәт едилир, јазычы вә шаирләримиз совет адамларының өлмәз һүнәрини тәрәннүм етмәји өзләринә шәрәфли борҹ билирләр. Мүһарибә илләриндә «Һәр шеј ҹәбһә үчүн, һәр шеј гәләбә үчүн!» чағырышына һамы мүгәддәс вәзифә кими әмәл едирди. Дүшмәни мәғлуб етмәк үчүн халгымыз бүтүн гүввәсини сәфәрбәрлијә алмышды. Совет адамлары бу мүһарибәдә бир даһа сүбут етдиләр ки, онлар мәтин, јенилмәз бир ирадәјә маликдирләр.

Сәмајә мүәллимә мүһарибә мөвзусунда јазылмыш програм материалларындан сонра «Тарихә гызыл сәтирләрлә јазылмыш күнләр» мөвзусунда синифдәнхариҹ оху үзрә хүсуси дәрс кечир. Дәрсдә Сәмәд Вурғунун «Гызханымын һүнәри» ше'ри үзрә сөһбәт апарылыр. Бу ше'рдә мүһарибә заманы арха ҹәбһәдә чалышанларын гәһрәманлығы, фәдакарлығы тәсвир олунур. Сәмајә мүәллимә синифдәнхариҹ оху үзрә дәрсә әввәлҹәдән ҹидди һазырлыг көрүр. Әдәбијјат кабинетиндә мүһарибә мөвзусунда јазылмыш әсәрләрдән ибарәт сәрки тәшкил олунур, Совет Иттифагы Гәһрәманларына һәср олунмуш фотоалбом тәртиб едилир. Бүтүн бу ишләр охучу фәалларынын көмәји илә көрүлүр.

Синифдәнхариҹ оху үзрә дәрс мүәллимин кириш сөзү илә башланыр. Мүәллим гејд едир ки, мүһарибә илләриндә алман-фашист ишғалчыларына гаршы дөјүшән орду илә бирликдә арха ҹәбһәдәки совет адамлары да гәһрәманҹасына мүбаризә апарырдылар. Һәмин дөврдә совет гадынларынын —дүшмән күлләсинә синә кәрән әскәрләрин ана вә баҹыларынын әмәји хүсусилә тәгдирәлајигдир. Онлар кечәкүндүз колхоз тарлаларында, силаһ заводларында чалышыр, Совет Ордусуну силаһла, әрзагла тәчһиз едирдиләр. Мүһарибәнин ағыр илләриндә орду үчүн вәсаит топланаркән гадынларымызын әсл совет адамына хас олан јүксәк мә'нәви кејфијјәтләри, дахили зәнкинликләри бир даһа ашкара чыхды. Халгымызын тарихә гызыл сәтирләрлә јаздығы о күнләр һеч заман унудулмајаҹагдыр.

«Гызханымын һүнәри» ше'ри үзрә сөһбәт заманы мүәллим көстәрир ки, шаир бу әсәри Газах рајонундакы «Коминтерн» колхозунун үзвү Гызханым адлы азәрбајҹанлы гадына һәср етмишдир. 1942-чи илдә гәләмә алдығы бу ше'ри шаир шаһиди олдуғу бир һадисәдән тә'сирләнәрәк јазмышдыр. Һәјат јолдашы дөјүшән ордуда олан Гызханым танк дәстәси үчүн вәсаит топланаркән ики мин манат пул верир. Шаир садә колхозчу гадынын бу һәрәкәтини јүксәк гијмәтләндирир.

Мүәллимин апардығы мүсаһибә заманы шакирдләрин әсәрдән алдыглары тәәссүрат ашкара чыхыр.

М. —Шаир нә үчүн әсәри «Гызханымын һүнәри» адландырыб?

Ш. —Гызханым арха ҹәбһәнин гәһрәманларындандыр. Мүһарибә илләриндә о әлинә силаһ көтүрүб вурушмаса да, дүшмән үзәриндә гәләбәдә онун да пајы вардыр. Гызханым әсл совет адамы кими һәрәкәт етдији үчүн шаир онун мә'нәви учалығындан, һүнәриндән данышыр.

М. —Гызханымын танк дәстәси үчүн ики мин манат пул вермәсинин сәбәби нә иди?

Ш. —Вәтәнимизә күчлү, һијләкәр дүшмән басгын етмишди. Гызханым башга ҹүр һәрәкәт едә билмәзди. Чүнки о, совет адамыдыр, Вәтәнин азадлығы онун үчүн һәр шејдән әзиздир.

М. —Програм үзрә өјрәндијимиз әсәрләрлә бу әсәр арасында үмуми ҹәһәт вармы?

Ш. —Бәли, вар. Мүһарибә мөвзусунда јазылмыш һәмин әсәрләрдә дә совет адамларынын икидлијиндән, дүшмәнин өнүндә сарсылмадығындан, гәләбә күнүнү јахынлашдырмаг үчүн әлләриндән кәләни етдикләриндән данышылыр.

Мүәллим шакирдләрин диггәтини мүһарибә илләриндә дөјүшчү Һәбиб Гасымоғлунун Сәмәд Вурғуна јаздығы мәктуба ҹәлб едир: «Меһрибан Сәмәд! 7 јанвар тарихли «Коммунист» гәзетиндә чап олунмуш «Гызханымын һүнәри» ше'ринизи өз бөлмәмин дөјүшчүләринә охујурдум. Дөјүшдән јениҹә гајытмышыг. Ше'рин биздә ојатдығы јени һисс вә дујғулары сөзлә ифадә етмәјә чәтинлик чәкирәм. Сизин ше'риниз бизә дејирди: «Азәрбајҹанлы дөјүшчү, өз халгынын адына лајиг гәһрәманлыг көстәр. Дүшмәнә амансыз ол!» Биз дә сизә вә сизин гәләм јолдашларыныза ҹаваб оларағ дејирик ки, «Әзиз шаирләримиз вә әдибләримиз! Сизи әмин едирик ки, өз вәзифәмизи шәрәфлә јеринә јетирәҹәјик».[1]

Шакирдләр баша дүшүрләр ки, мүһарибә илләриндә арха ҹәбһәдән бәһс едән белә әсәрләр дөјүшчүләримиз үчүн хүсусилә гијмәтли иди. Дүшмәнә гаршы өлүм-дирим мүһарибәсинә кирмиш әскәрләримиз арха ҹәбһәдәки ана вә ба-

[1] «Әдәбијјат гәзети», 1943, 2 феврал.

чыларынын фәдакарлығындан бәһс едән әсәрләри охудугча руһланыр, даһа бөјүк әзмлә һүчума кечирдиләр.

Синифдәнхарич оху үзрә дәрсин сонунда мүәллим шакирдләрә мүстәгил охумаг үчүн М. Һүсејнин «Нишан үзүјү» һекајәсини төвсијә едир. Беләликлә, програм мөвзулары үзрә шакирдләрин газандығы биликләр синифдәнхарич оху үзрә дәрсләрдә дәринләшдирилир.

Әдәбијјат мүәллимләри синифдәнхарич охунан әсәрләри програм материалы илә мүнтәзәм сурәтдә әлагәләндирмәлидирләр. Бу, тә'лимин еффективлијини артырмаға, шакирдләрин «әдәби инкишафыны» тә'мин етмәјә имкан верир.

СИФӘТИН ТӘДРИСИНДӘ НИТГ ИНКИШАФЫ ҮЗРӘ АПАРЫЛАН ИШЛӘР

Һүсејн РЗАЈЕВ
Бакы, 176 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими

IV—VIII синифләр үчүн Азәрбајчан дили програмында көстәрилдији кими, Азәрбајчан дилиндән мәктәб курсунун тәдриси шакирдләрин нитг вә мәнтиги тәфәккүрүнүн инкишафы илә мөһкәм сурәтдә әлагәләндирилмәлидир. Бу ејни заманда о демәкдир ки, грамматикадан һәр бир мөвзунун тәдрисини нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирмәк мүәллимин диггәт мәркәзиндә олмалыдыр. Азәрбајчан дилиндән һәр бир дәрсин марағлылығы вә әмәли фајдасы мәһз бу идејадан ирәли кәлир.

Мән бу јазымда өз иш тәчрүбәмлә әлагәдар јалныз сифәтин тәдрисини нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирмәјин бә'зи мәсәләләринә тохунмағы гаршыма мәгсәд гојмушам.

Тәчрүбә көстәрир ки, сифәти өјрәнмәјә шакирдләрдә мараг ојатмаг үчүн, һәр шејдән әввәл, бу морфоложи катеторијанын нитгдәки әһәмијјәти илә онлары таныш етмәк лазымдыр. Тә'лим просесини мотивләшдирмәкдә бу, мүһүм шәртләрдән биридир. Һәмин мәгсәдлә, илк нөвбәдә, сифәтләрлә зәнкин олан бәдии парчалар—дидактик материал сечмәк тәләб олунур. Белә материаллар әсасында сифәт үзрә иш белә апарылыр: биткин бәдии парчалар, еләчә дә рабитәсиз мәтнләр әввәлчә сифәтләрсиз, сонра сифәтләрлә бирликдә охудулур вә шакирдләрин диггәти һәр ики һалда мәтнин бәдии тә'сир гүввәси үзәринә јөнәлдилир. Нүмунә үчүн белә мәтнләрдән бири илә таныш олаг:

Дөрдкүнч, сары, јашыл, гырмызы, чәһрајы евләрин арасы илә аддымлајан **јастыдабан** ајы голтуғунда ики китабча кәлиб, **ири** чинар ағачынын алтында дајанды. Әтрафа бахды. **Гоча** чинарын **бөјүк** будаглары тәрпәнди. Јастыдабан горхуб кери чәкилди. **Ири** јарпагларын арасындан бир **золаглы** баш узанды... (Т. Г а р а б а ғ л ы).

Мәтн үзәриндә јухарыда көстәрилдији кими мүвафиг иш апарылдыгдан сонра шакирләрә орадакы сифәтләри аид олдуглары исимләрлә бирликдә сечиб јазмаг тапшырылыр. Даһа сонра шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндә ишләнән сифәтләр үзәриндә иш апарылыр. Мүәллим шакирдләрә бир нечә аталар сөзү, зәрб-мәсәл, тапмача јаздырыр вә онлара һәмин нүмунәләрә ујғун башга мисаллар да јазмағы тапшырыр. Нүмунәләрдәки сифәтләр тапылыб тәһлил едилир.

Шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри үзәриндә сифәтләрин өјрәнилмәсини әјанилкдән истифадә јолу илә тәшкил етмәк даһа фајдалы олур. Бунун үчүн ја јазы тахтасындан ја да габагчадан һазырланмыш плакатлардан истифадә етмәк мүмкүндүр. Мәсәлән:

Плакат 1.

Дүз сөз полады кәсәр.
Ағыллы адам **чәтин** ишдә тәләсмәз.
Икиддән **јахшы** ад галар, арифдән **јахшы** сөз.
Сәнәтсиз киши **ганадсыз** гуш кимидир.
Јахшы овчунун түфәнки пас атмаз.
Тәк әлдән сәс чыхмаз.
Ачыглы башда ағыл олмаз.
Гоча гурд јувасындан әл чәкмәз.
Ширин сөз дәмир гапыны да ачар.
Тәмиз үрәк гызылдан гијмәтлидир.

Плакат 2.

Үстү **јашыл** мәхмәрди,
Ичи **ширин** шәкәрди. (Гарпыз)
Сулу јердә кишнәр,
Сусуз јердә гышлар. (Кәми)

Scanned with CamScanner

Ағач башында сары јумағ,
Үстүнә сәпилиб ағ сумағ. (Һејва)
Қоллары кәзәр пуса-пуса,
Гычлары узун, голу гыса. (Довшан)
Јумру јемиш,
Чәрдәји нахыш,
Ичи гырмызы,
Ешији **боз.** (Шафталы)

Сифәтин тәдрисини нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирмәкдә синоним вә антоним сифәтләрә аид чалышмалар хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Буну нәзәрә алараг мән шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләдирәм.

ЧАЛЫШМА 1. Икид, кичик, көзәл, узун сифәтләринин синонимләрини тапын вә онларын һәр бирини ајрылыгда чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: икид—гәһрәман, гочаг—чәсур. Кәнч гвардијачыларын шөһрәти нечә-нечә дастана чеврилиб.

ЧАЛЫШМА 2. Уча, сәрин, көк, һүндүр, сәмими, гырмызы, ағыллы, меһрибан, зорба, чалышган, дузлу, јүксәк, исти, шишман, сары сифәтләриндән синоним оланлары сечиб исимләрлә бирликдә јазын.

ЧАЛЫШМА 3. Охудуғунуз бәдии парчалардан синоним сифәтләри сечиб јазын.

ЧАЛЫШМА 4. Верилмиш аталар сөзләри вә тапмачаларда антоним сифәтләри тапын, онлары сифәтин мә'нача нөвләринә көрә груплашдырыб ашағыдакы чәдвәл үзрә јазын.

Рәнк билдирәнләр	Дад билдирәнләр	Кејфијјәт билдирәнләр	Заһири көркәм вә форма билдирәнләр.	Һәчм вә мәсафә билдирәнләр	Мүәјјән мүнасибәт билдирәнләр

1. **Тох** молла **ач** гурддан писдир. 2. Балача балта **бөјүк** ағачы ашырыр. 3. **Јахшы** гоншу **пис** гардашдан јахшыдыр. 4. **Хырда** јағыш **бөјүк** күләкләри јатырар. 5. **Әјри** ағачын дүз көлкәси олмаз. 6. **Ағ** чала, **гара** тохум, әлим илә әкәрәм, дилим илә бичәрәм. (Јазы). 7. **Узун** бој, **гыса** ајаг, кәзәр јасты јапалаг. (Өрдәк) 8. Һәр тәрәфи ағ гаја, ичиндә **сары** маја. (Јумурта). 9. Бир **балача** сандыгча, ичи долу **ағ** мыхча. (Кибрит гутусу).

ЧАЛЫШМА 5. **Исти, мәрд, тәмиз, көзәл, дадлы, чәсур, сојуг, натәмиз, дадсыз, намәрд, чиркин, горхаг** сифәтләрини антонимләринә көрә сечиб гаршы-гаршыја јазын. Һәмин сифәтләрдән үчүнү чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: **исти—сојуг:** Дағлар марала галды,
Оту сарала галды,
Сојуг булаг, көј чәмән
О да марала галды. (Бајаты)

Сары буғда, **исти** чөрәк,
Бол оланда күлүр үрәк.
(М. Дилбази)

ЧАЛЫШМА 6. Чаван, ағыллы, савадлы, сағлам, бәрк сифәтләринин антонимләрини тапыб јазын.

Сифәтин өјрәнилмәсини нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирмәјин башга бир имканы бу бәһсин тәдриси мәрһәләсиндә апарылан ифадә вә инша јазылар үчүн мөвзуларын мәгсәдәујғун сечилмәси илә әлагәдардыр. Тәчрүбә көстәрир ки, һәмин мәгсәдлә елә мөвзулар сечмәк лазымдыр ки, шакирд орада сифәтләрдән кениш истифадә етмәк имканына малик олсун. Бунун үчүн ән әлверишлиси жанрына көрә тәсвир характери дашыјан иншалардыр; мәсәлән: «Гышлајан гушлар». Шакирдләри бу мөвзуда иншаја һазырламаг үчүн, һәр шејдән әввәл, гыш фәслинин тәсвири үзәриндә иш апармаг лазым кәлир. Бу заман онларын диггәти мүвафиг сифәтләрә чәлб олунур. Мәсәлән, **сојуг, шахталы, боранлы, дондуручу, гушбашы, шиддәтли, човғунлу, тутгун, ағаппаг** вә с. Бу кими сөзләри шакирдләр чүмләләрдә ишләдир, иншада онлардан нечә истифадә едәчәкләринә аид мүәјјән мә'лумат алырлар. Нәтичәдә һәмин сифәтләрдән јазыларында мүвәффәгијјәтлә истифадә едирләр.

Сифәтә аид чалышмалар системиндә бу нитг һиссәсинин бәдии үслубдакы хүсусијјәтләринин өјрәнилмәсинә дә лазыми диггәт јетирмәк вачибдир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, сифәтләр әшјалары бәдии чәһәтдән мә'наландырмагда, бәдии тәсвир васитәләри јаратмагда өз лаконизмлији илә башга нитг һиссәләриндән фәргләнир. Бу мәгсәдлә чалышмалардан мүвафиг бәдии парчаларда шакирдләрин диггә-

Scanned with CamScanner

тини сифәтләрә чәлб етмәк марағлы вә фајдалы олур. Мәсәлән:

Ајазлы, шахталы бир гыш ахшамы
Једди јолдаш олуб јола дүзәлдик.
Гарларла өртүлү бир дүзә кәлдик...
(С. Вурғун)

Бурада шаирин **ајазлы, шахталы,** (гарларла) **өртүлү** сифәтләринә гүввәтли бәдии мә'на вермәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

Әлбәттә, сифәт тәдрисинин нитг инкишафы үзрә ишләрлә әлагәләндирилмәси јалныз јухарыда дејиләнләрлә мәһдудлашмыр. һәмин саһәдә имканлар чох кенишдир. Фикримизчә, бу проблемин әтрафлы тәдгиг олунмасына хүсуси еһтијач вардыр.

ИНШАНЫН ПЛАНЫНЫ НЕЧӘ ТӘРТИБ ЕТМӘЛИ

Ингилаб БАБАЈЕВ
филолокија елмләри намизәди

АЛИ мәктәбләрин нәздиндә фәалијјәт көстәрән һазырлыг шө'бәләринин динләјичиләри алачағы ихтисасдан асылы олмајараг ана дили вә әдәбијјат дәрсләри дә кечирләр. Кәнч мүтәхәссисләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында, мә'нәви чәһәтдән зәнкинләшмәсиндә бу фәнләрин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Сов.ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев јолдаш партијанын XXV гурултајына һесабат мә'рузәсиндә демишдир: «Исте'дадла јазылан әдәбијјат вә инчәсәнәт әсәри милли сәрвәтдир»[1].

Әдәбијјат програмларына дахил едилән, али вә орта мәктәбләримиздә кечилән әдәби-бәдии әсәрләр мәһз белә милли сәрвәтдир. Бәдии әсәри дүзкүн вә дәриндән дәрк етмәјин әсас шәртләриндән бири будур ки, әсәр һаггында мүстәгил фикир јүрүтмәји бачарасан. Тәкчә әсәри охумаг кифајәт дејил, ејни заманда бурада чәрәјан едән һадисәләри, әсас образлары, характерләри дә дүзкүн гијмәтләндирмәк лазымдыр. Бунун үчүн ән сәмәрәли васитәләрдән бири әдәби мөвзуларда јазылан иншалардыр. Инша үзәриндә ишләјән шакирд әдәбијјат саһәсиндәки билијини кенишләндирир, бәдии әсәр һаггында мүстәгил фикир јүрүтмәји өјрәнир, ону марагландыран суаллара чаваб тапмагдан өтрү әлавә әдәбијјата мүрачиәт едир.

[1] Сов.ИКП XXV гурултајынын материаллары. Бакы, 1976, сәһ. 88.

Инша јазаркән динләјичиләр өз фикрини сүбутлу, әсаслы ифадә етмәји, факт топламағы, мүшаһидә апармағы, практик нәтичәләр чыхармағы, ән нәһајәт, савадлы јазмағы өјрәнирләр. Инша бәдии әсәрдән бәһс етдијиндән бурада әдәби гәһрәман, мүхтәлиф характерли инсанлар, тарихи һадисәләр вә фактлардан данышылыр вә инша, јазанын естетик зөвгүнү вә үмуми инкишафыны да көстәрир. Инша јазмаг—әдәби жанрлары мәнимсәмәк вә өз јаздығыны да мүәјјән жанрда ифадә етмәји бачармаг демәкдир.

Иншанын белә бөјүк әһәмијјәт кәсб етдијини нәзәрә алараг һәм орта мәктәбләрдә, һәм дә али мәктәбләрин һазырлыг шө'бәләриндә инша јазылар тәдрис програмына дахил едилмишдир.

Мүвәффәгијјәтли инша јазмагдан өтрү габагчадан лазыми һазырлыг көрүлмәлидир. Иншанын планыны тәртиб етмәк иншаја һазырлығын әсас, һәм дә чәтин мәрһәләләрдән бирир. Апарылан мүшаһидәләр вә јазы ишләри көстәрир ки, динләјичиләр плансыз инша јазмаға даһа чох мејл едирләр. Бу ондан ирәли кәлир ки, динләјичиләр мүвәффәгијјәтли инша јазмагдан өтрү планын нә дәрәчәдә бөјүк әһәмијјәтә малик олдуғуну билмирләр. Мәшһур совет педагогу М. А. Рыбникова «План үзәриндә иш» адлы мәгаләсиндә јазмышдыр: «Адәтән шакирд планларынын ашағыдакы сәһвләри олур: мәктәблиләр тез-тез әсас һиссәләри бурахыр; һиссәләрин башлыглары әсәрин идејасыны тәһриф едир; башлыглар дәгиг олмур. Дүзүнү десәк, шакирдләрин буна ихтијары вардыр, буна тәәччүбләнмәк олмаз. Онлар мәктәбә өјрәнмәк үчүн кәлирләр».

Она көрә дә динләјичиләр иншаја һазырлашаркән онлара планын әһәмијјәти һаггында ајрыча мә'лумат верирәм. Изаһ едирәм ки, планлы ишләмәк онлара тәкчә инша јазанда дејил, бүтүн әмәк просесиндә лазым олачагдыр. Бу варда дејил, бүтүн әмәк просесиндә лазым олачагдыр. Мөвзуну ачмаг, идејаны вермәк, долғун мәзмунлу инша јазмаг үчүн план әсас шәртләрдән бирдир. План мөвзунун бир нөв скелетидир. «План охунмуш әсәр һаггында һесабатдыр, план јахшы охучу үчүн имтаһандыр. Планда шакирд әсәрин әсас идеја-

сыны, онун гурулушуну ачмалы, чох дәгиг вә ифадәли, лакин аз мигдарда сөз вә ифадәләр тапмалыдыр».[1]

Планын әһәмијјәти һаггында мә'лумат вердикдән сонра билаваситә онун тәртиби үзәриндә ишләјирик. Бу ишдә динләјичиләр фәал иштирак едирләр.

Мә'лумдур ки, һәр бир ишин башланғычы, әсас һиссәси вә сону олур. Буну нәзәрә алараг динләјичиләрә планын нөвләри вә ајры-ајры һиссәләри һаггында мә'лумат верирәм. Онлар, әсасән, тезис шәклиндә план тәртиб едирләр.

Планын киришиндә һансы мәсәләләри әһатә етмәли?

Һәр ишин башланғычы чәтин олур. Иншада да беләдир. Она көрә дә динләјичиләрдән тез-тез белә суаллар ешитмәк олур: «Мүәллим, иншаны нечә башлајым? Башланғычда әсәрин мүәллифи һаггында мә'лумат вермәк олармы?» вә с.

Изаһ едирәм ки, башланғычда верилән фикир әсас һиссәдә инкишаф етдирилмәлидир. Буну нәзәрә алараг иншанын башланғычыны мүхтәлиф чүр гурмаг олар. Динләјичи өзү бурада мүстәгил һәрәкәт етмәлидир. Сонра исә иншанын башланғычында конкрет олараг ашағыдакы мәсәләләрдән бәһс етмәји мәсләһәт көрүрәм:

— Иншада һансы мәсәләләр ишыгландырылачаг; мүәллиф нә үчүн бу мөвзуја мүрачиәт етмишдир; динләјичинин иншада ишыгландырмаг истәдији мәсәлә мүәллифин һәјат вә јарадычылығында нечә рол ојнамышдыр; бу мәсәлә вахтилә мүәллифи вә ичтимаијјәти нечә дүшүндүрмүшдүр; гәһрәманын јаранмасында тарихи шәраитин нечә рол ојнадығыны да көстәрмәк олар.

Планын киришини мүәјјән етдикдән сонра әсас һиссәнин тәртиби илә мәшғул олуруг. Әсас һиссәни јазмаг киришә нисбәтән, асандыр. Анчаг бу һиссәнин дә өзүнәмәхсус чәтинликләри вардыр. Әсас һиссәдә елә етмәк лазымдыр ки, мөвзу бүтүн варлығы илә ачылсын, әсас идејаны вермәк мүмкүн олсун. Она көрә дә әсас һиссә өзү бир нечә кичик һиссәјә ајрылыр, онлара башлыг верилир. Һәр һансы мөвзунун әсас һиссәсини планлы әһатә етмәкдән өтрү динләјичиләрә ашағыдакы мәсәләләри әһатә етмәји мәсләһәт көрүрәм:

[1] М. А. Рыбникова. Очерки по методике литературного чтения. Москва, 1942, сәһ. 178.

1. Мүәллиф фикрини субут етмәк үчүн һансы үсул вә васитәләрдән истифадә едир?
2. Гәһрәманын дүшдүјү мүһит, о, кимләрлә достлуг едир, кимләрә гаршы мүбаризә апарыр?
3. Гәһрәманын һәјат тәрзи, башга образларын хүсусијјәтләри.
4. Мүәллифин образлара вердији гијмәт.
5. Гәһрәманын мүхтәлиф һәјат һадисәләриндә иштиракы, өзүнү нечә апармасы вә онун әһвали-руһијјәси.
6. Гәһрәманын нитги, онун һисс вә һәјәчанлары, дүнја көрүшү.

Әсас һиссәдә бу көстәрдикләримиз ишыгландырылса, әлбәттә, динләјичиләрин мүвәффәгијјәтли инша јазмаларына үмид етмәк олар.

Иншанын сонлуғуну вермәк дә бир о гәдәр асан дејил. Чүнки о бири һиссәләрә нисбәтән сонлуг иншада ән гыса һиссәдир. Бүтүн дејиләнләрә мәһз бу һиссәдә јекун вурулур. Һансы нәтичәләри чыхармалы? Јазыны һансы чүмлә илә гуртармалы? Бу суаллар мәһз иншанын сонунда мејдана чыхыр вә динләјичијә бир даһа хатырладырыг ки, «Нәтичәдә сурәтин тәрбијәви, идраки вә әдәби әһәмијјәти гејд олунмалыдыр. Бу һиссәдә, бүтүн иншада олдуғу кими, кәнч мүәллифин лирик «мән»и иштирак етмәлидир».[1]

Изаһат вердикдән сонра аудиторијада коллектив сурәтдә конкрет бир мөвзунун планыны тәртиб едирик. Бүтүн аудиторијанын фәал иштирак етмәси үчүн габагчадан һазырланмыш суалларла динләјичиләрә мүрачиәт едирәм. Онларын чаваблары әсасында план тәртиб едирик. Әлбәттә, белә план инша јазмаг үчүн дејил, динләјичиләрә планын тәртиби үзәриндә нечә ишләмәји әјани сурәтдә көстәрмәк үчүндүр. Бә'зән дә аз-чох мүвәффәгијјәтли план тәртиб етмиш динләјичинин ишини мүзакирә едирик. Бу да бүтүн аудиторијанын план үзәриндә сәмәрәли ишләмәсинә имкан јарадыр.

Динләјичи план тәртиб етмәкдә вә инша јазмагда мүстәгилдир. Инша онун кичик әсәридир. Она көрә дә бир нәфәрин тәртиб етдији пландан һамы истифадә едә билмәз. Коллектив тәртиб едилмиш план исә нүмунә кими көтүрүлүр. Онун әсасында динләјичи јазачағы иншанын планыны тәртиб едир. Бундан башга, фәрди план үзрә дә иш апарылыр.

[1] А. М. Гринина-Земенова. Сочинениям надо учить, Волгоград, 1970, сәһ. 28.

ДИЛ ДӘРСЛӘРИНДӘ ШӘХС АДЛАРЫНЫН ИЗАҺЫ

Ајдын ПАШАЈЕВ
Бакы, 204 нөмрәли мәктәбин мүәллими

ЧАНЛЫ данышыг дилиндә, шифаһи вә јазылы әдәбијјатда мөвчуд олан шәхс адлары нә гәдәр чох вә рәнкарәнк олса да, онлар дилимизин лексик, фонетик вә грамматик ганун-гајдаларыны бу вә ја дикәр чәһәтдән өзүндә әкс етдирир. Бу бахымдан IV вә V синифләрин Азәрбајчан дили дәрсликләриндә мүрәккәб адларла мүрәккәб сөзләрин фәрги, фамилија, тәхәллүс, ләгәб, чоғрафи адлар, әсәр, гәзет, журнал адлары вә с. һаггында үмуми мә'луматларын верилмәси, бунларла әлагәдар налышмаларын әлавә олунмасы мүсбәт һадисә кими гијмәтләндирилмәлидир.

Тарих боју чәмијјәтдә адлар да синфи характер дашымышдыр. Адлар тарихи һадисәләрлә, елм вә техниканын, мәдәнијјәтин инкишафы илә сых әлагәдардыр. Адлар, хүсусән, хүсуси адлар дәјишиклијә ән чох мә'руз галан сөзләрдир. Шакирдләрә адынлашдырмаг лазымдыр ки, һәјатымызын, елмимизин бүтүн саһәләриндә олдуғу кими, социализм чәмијјәти шәхс адларынын дәјишмәсинә вә инкишаф етмәсинә дә гүввәтли тә'сир көстәрмишдир.

Мә'лумдур ки, инсан адлары, һәмин адларын гурулуш хүсусијјәтләри, мә'на чаларлары, үслуби имканлары вә с. дәрсликләрдә ардычыл шәрһ олунмур. Буну нәзәрә аларағ мән шакирдләрә јери кәлдикчә мүвафиг мә'луматлар вермәјә сә'ј көстәрирәм. Белә ки, дәрс просесиндә бир сыра мөвзуларын тәдриси заманы шәхс адлары һаггында да мә'лумат верирәм. Мәсәлән, IV синифдә лексика бәһси илә әлагәдар «Омонимләр» мөвзусуну тәдрис едәркән, дикәр омоним сөзләрлә јанашы, бәнөвшә-Бәнөвшә, гызылкүл-Гызылкүл, гөнчә-Гөнчә, лалә-Лалә, алим-Алим, назир-Назир, көзәл-Көзәл, е'тибар-Е'тибар вә с. кими нүмунәләрин адыны чәкир вә шакирдләри баша салырам ки, шәхс адлары үмуми сөзләрдән әмәлә кәлир, лакин онлардан фәргләнир.

«Әсл Азәрбајчан сөзләри вә алынма сөзләр» мөвзусуну кечәркән дикәр сөзләрлә јанашы, алынма шәхс адлары һаггында да мә'лумат верир вә изаһ едирәм ки, Агил (ағыллы, дәрракәли), Көвһәр (инчи, чәваһир, даш-гаш) вә с. кими адлар фарслардан, Адил (әдаләтли, инсафлы, дүз иш көрән), Вагиф (һәр ишдән хәбәрдар олан, көзүачыг, мә'луматлы), Икрам (һөрмәт, тә'зим, әзизләмә) вә с. адлар әрәбләрдән, Маја, Ема, Роза, Лиза, Лилја, Едик, Флора, Земфира, Амалја вә с. шәхс адлары исә рус вә башга халглардан алынмышдыр.

«Көһнәлмиш вә јени сөзләр» мөвзусунун тәдрисиндә исә Шаһбала, Мәшәдиханым, Моллабачы, Үмбүлбану, Шаһһүсејн, Танрыверди вә с. көһнәлмиш шәхс адларыны Елчин, Алимә, Тәранә, Арзу, Илһам, Сәадәт, Севинч, Јеканә вә с. кими јени шәхс адлары илә мүгајисә едир вә шакирдләрә бунлара ујғун башга шәхс адлары тапдырырам.

«Сөз јарадычылығы» бәһсини вә «Дүзәлтмә исимләри» кечәркән, шәхс адларынын да етимоложи бахымдан гурулушча садә, дүзәлтмә вә мүрәккәб олдуғуну фактлар әсасында изаһ едирәм. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр садә вә дүзәлтмә шәхс адларыны етимоложи чәһәтдән фәргләндирмәкдә чәтинлик чәкирләр. Онлар, мәсәлән, Зәрифә, Алимә, Вәфадар, Нарынч, Елчин, Заһирә, Ағалар вә с. кими адлары садә һесаб едирләр. Буна көрә дә етимоложи тәһлил заманы дикәр сөзләрлә јанашы, зәриф, алим, вәфа, нар, ел, аға кими үмуми вә хүсуси исимләр јазылмыш вәсаити синиф гаршысында асыр вә шәхс адларынын јаранмасында шәкилчиләрин ојнадығы ролу ајдынлашдырмаға чалышырам. Шакирдләри баша салырам ки, дилимиздә -ов, -ова, -јев, -јева, -задә, -лы, -ли, -лу, -лү фамилија дүзәлдән (мәсәлән, Гафаров, Бахышова, Әлијев, Балајева, Әлизадә, Мәммәдзадә, Чаббарлы, Султанлы, Таһирли вә с.) вә -дар (Елдар), -ынч, (инч, -чин, -лар) -ләр шәхс адлары дүзәлдән шәкилчиләрдән башга (Севинч, Елчин, Шаһлар вә с.), дикәр ад дүзәлдән шәкилчиләр дә вардыр. Бунлардан -ијә, -ијјә (Сәријјә, Зүлфијјә, Алијә, Руһијә вә с.), -әнкиз, (Зәрәнкиз,

Scanned with CamScanner

Рућәнкиз вә с.), -бәр (Сүсәнбәр, Дилбәр, Сәнубәр вә с.), -ман (Меһман, Салман, Елман вә с.), -лы (Халлы, Телли, Күллү вә с.), -ыш... (Бахыш, Күлүш вә с.), -маз, -мәз (Горхмаз, Солмаз, Дөнмәз вә с.), -ар, -әр (Сәрвәр, Јашар, Күләр вә с.) шәкилчиләри нүмунә көстәрирәм. Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, дүзәлтмә шәхс адлары ән чох исим, сифәт вә фе'лләрдән әмәлә кәлир. Бундан сонра лөвһәјә шәхс ады дүзәлдән мүәјјән шәкилчиләр јазыр вә онларын васитәсилә ад дүзәлтмәји шакирдләрә тәклиф едирәм.

«Кичилтмә вә әзизләмә билдирән дүзәлтмә исимләр» мөвзусунун тәдриси заманы кичилтмә вә әзизләмә мә'налы шәхс адлары һаггында да мә'лумат верирәм. Изаһ едирәм ки, -чыг, -чығаз, -ча (евчик, гушчуғаз, китабча вә с.) кичилтмә вә әзизләмә билдирән дүзәлтмә исим шәкилчиләриндән башга, данышанын ад саһибинә мүнасибәтини билдирмәк мәгсәдилә шәхс адларында кичилтмә вә әзизләмә мә'наларыны јаратмаг үчүн дикәр шәкилчиләрдән дә истифадә олунур. Бунлар әзизләмә-охшама вә кичилтмә-әзизләмә мә'налы адлар јаратмасы бахымындан ики чүр олур:

1) -чан, -чијим (-чијим шәкилчиси -чик вә биринчи шәхс тәкинин мәнсубијјәт шәкилчисинин бирләшмәсилә әмәлә кәлир) шәкилчиләрини шәхс адларына артырдыгда онларда әзизләмә-охшама мә'насы јарадыр; бу заман адын өзүндә һеч бир дәјишиклик баш вермәдән онда мүәјјән интим услуби чаларлыг мејдана чыхыр. Мәсәлән, «Күлүшчан, бачычан, бир илдир сәни көрмәмишәм».

«Ох, Ајдынчијим! Фәгәт узаг... Тохунма мәнә».
«Күлтәкинчијим, узаглашаг бәшәријјәтин бу мәнфур дәбдәбәләриндән, кедәк бир кәндә (Ч. Чаббарлыдан).

2) Шәхс адларында кичилтмә-әзизләмә мә'наларыны јаратмаг үчүн, бүтүн түрк дилли халгларда олдуғу кими, Азәрбајчан дилиндә дә бир чох шәкилчиләрдән истифадә олунур. Бу заман садә вә мүрәккәб адларда бир сәс һеча вә ја һиссә сахланылыр, галаны ихтисар олунур, сахланылан һиссәјә ашағыдакы кими мүвафиг шәкилчиләр артырылыр:

-ыш, -иш, -уш, -үш, -ш; мәсәлән, Гурбан-Губуш. Алы—Алыш (Ә. Һагвердијевдә), Имран—Имиш (Ә. Вәлијевдә), Күләбәтин—Күлүш вә с.

-ы, -и, -у, -ү; мәсәлән, Фәттаһ—Фәти (Ә. Әјлислидә), Мәшәди—Мәши (Ә. Һагвердијевдә), Шаһбәјим—Шаһы (Ә. Шәрифдә) вә с.

Кәләчәкдә валидејн олачаг шакирдләрә јери кәлдикчә изаһ едирәм ки, бә'зи ата-аналар ушаглара ад гојаркән субјектив мөвге тутараг, адларын садәлијинә, көзәллијинә вә мүасирлијинә фикир вермирләр. Онлар ушаглара Макина, Комбајн, Кимја, Тарих, Мүлкәдар, Мәдәнгулу, Дәфтәр, Трактор, Мадәр вә с. кими «симасыз адлар» (М. Адилов) гојурлар. Бә'зән дә ады тәләффүз етдикләри кими, тәһриф олунмуш шәкилдә сәнәдләрдә гејд етдирирләр. Беләликлә, дилимиздә Афтандил—Автандил, Бүнјат—Бүнјад, Полад—Полат, Сәфтәр—Сәфдәр, Камал—Кәмал, Мансур—Мәнсур (З. Садыгов) вә с. кими јазылышча чохвариантлы адлар да мејдана чыхыр.

V синфин «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә **Мәммәдәли** кими адлар (сөһбәт анчаг хүсуси шәхс адларындан кедир) мүрәккәб сөз, **Мирзә Әләкбәр Таһирзадә** кими адлар исә мүрәккәб ад кими изаһ олунур. Һалбуки бүтүн мүрәккәб адлары мүрәккәб сөз һесаб етмәк чидди долашыглыг јарадыр. Буна көрә **Мәммәдәли** типли сөзләри мүрәккәб ад, **Мирзә Әләкбәр Таһирзадә** кими адлары исә «ад бирләшмәси» адландырмаг даһа мәгсәдә мүвафигдир. Бу, сөз бирләшмәләри формасында олан бүтүн хүсуси адлара там ујғун кәлир. Одур ки, шакирдләри баша салырам ки, ад бирләшмәләринин мүһүм һиссәсини шәхс адлары тәшкил едир. Ата ады, фамилија, тәхәллүс, ләгәб вә титулларла ишләнән, мәсәлән, Нәриман Нәриманов, Сәмәд Вурғун, Сабит Рәһман, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Узун Һәсән, Гачаг Нәби вә с. ад бирләшмәләри дикәр сөз бирләшмәләри кими, чүмләнин мүрәккәб үзвү олур. Күлнар, Ағәли, Әлигулу вә с. мүрәккәб адлар исә ади мүрәккәб сөзләр кими чүмләнин садә үзвү вәзифәсини дашыјыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә јери кәлдикчә шәхс адлары вә онларын нөвләри һаггында да шакирдләрә мүвафиг мә'лумат вермәк, мүхтәлиф чалышмаларын тәркибиндә бу адлардан дидактик материал кими истифадә етмәк һәм фајдалы олур, һәм дә дәрсләрин мараглы кечмәсинә јахшы тә'сир көстәрир.

Scanned with CamScanner

Нәзәри гејдләр

ДИЛ ВАҺИДЛӘРИНИН СИНОНИМЛИЈИ ҺАГГЫНДА

Набат **АБДУЛЛАЈЕВА**
филолокија елмләри намизәди

ДИЛИН семантикасы бир проблем кими һәмишә актуал, марағлы вә мүрәккәбдир. Дил ваһидләринин синонимлијинә дилин бүтүн гатларында (лексик, морфоложи вә синтактик гатларда) раст кәлмәк мүмкүндүр. Буна көрә дә синонимлик дилин үмуми ганунларына дахилдир. Дил ваһидләринин синонимлији дилдахили һадисәдир. Синонимлик дилин тиположи гурулушу илә әлагәдардыр. Тиположи чәһәтдән фәргләнән дилләр бу вә ја дикәр катеторијанын мөвчудлуғу илә дејил, бунларын нечә ифадә олунмасы илә фәргләнир. Маһијјәтинә көрә дилин бүтүн јарусларында дәјишмәјән синонимлијин һәр бир гата мәхсус олан әламәтләри вардыр. Лексик, морфоложи вә синтактик синонимлијин үмуми маһијјәти мә'на үмумилији вә мә'на фәргинин вәһдәтиндән ибарәтдир. Мә'на ортаглығы гурулушуна, сәсләнмәсинә көрә фәргләнән ваһидләр арасында ахтарылыр. Бу әламәтләр бүтөвлүкдә синонимлији сәчијјәләндирир. Лакин синонимлијин һәр бир гата мәхсус фәргләри вардыр. Дилдә синоним сөз, синоним шәкилчи вә синоним конструксијалар мөвчуддур.

Лексик синонимләрдәки мә'на үмумилији сөзүн лексик мә'насы илә өлчүлүр. Сөзүн башга үнсүрләрлә әлагәсиндә баш вермир. Һәм мәтндә, һәм дә мәтндән кәнарда, һәр јердә бу мә'на үмумилији өзүнү бүрузә верә билир. Лексик синонимләр ејни сөз груплары (дүнја-аләм--чаһан; гәшәнк-јахшы-көзәл-көјчәк) арасында баш верир.

Лексик синонимләр һәм дилин өз дахили имканлары, һәм дә алынма сөзләр васитәсилә әмәлә кәлир.

Морфоложи синонимләрин компонентләри шәкилчиләрдир. Лексик синонимләрдән фәргли олараг, морфоложи синонимлији әмәлә кәтирән шәкилчинин грамматик мә'насы сөзлә бирликдә ифадә олунур. Демәк, морфоложи синонимләр сөзлә шәкилчинин бирләшмә вәһдәтиндә үзә чыхыр. Лексик синонимләрдә олдуғу кими, бурада да синоним чәркәләр арасында мә'на үмумилији әсасдыр. Мәсәлән, **ә'лачы-ә'ла охујан, сүрүчү-сүрән** вә с. нүмунәләрдә синоним чәркә

компонентләри ејни көклү олса да, шәкилчиләр мүхтәлифдир. Лакин бу мүхтәлиф шәкилчиләр үмуми мә'на јарадыр. Шәкилчиләрин арасында грамматик мә'на үмумилији оланда синоним әмәлә кәтирә билир. Башга бир мисал. **Сүрүчү, машинист, мәктәбли, колхозчу** сөзләриндәки (-үчү,-ист, -ли, -чу) шәкилчиләрин үмуми мә'насы онларын гошулдуғу сөздә пешә, сәнәт, мәшғулијјәт мә'насы әмәлә кәтирир.

Морфоложи синонимлик лексик синонимликдән фәргли олараг һәм ејни чинсли шәкилчиләр, һәм дә мүхтәлиф чинсли шәкилчиләр арасында олур. Мәсәлән, **ағачы тутмаг-ағачдан тутмаг** (дајаг објекти мә'насында), **јолу кечмәк-јолдан кечмәк** (мәкан мә'насында), **бешин үчү-бешдән үчү** (кәмијјәт мә'насында) синоним чәркәләр һал шәкилчиләри илә; **пәрдәјә бүрүнмәк-пәрдә илә бүрүнмәк** чәркәси исә һал шәкилчиси вә гошма илә әмәлә кәлмишдир. Һәр ики вәзијјәтдә синоним шәкилчиләр сөздәјишдиричидир. Ејни категоријаја мәнсуб олан шәкилчиләрин, мәсәлән, исмин һал шәкилчиләринин синонимлији контекстин көмәји илә ашкарлашыр. Белә ки, **јолу** вә **јолдан** сөзләриндәки исмин тә'сирлик вә чыхышлыг һал шәкилчиләринин мә'на јахынлығы мәһз **чыхмаг** фе'ли илә бирләшәндә үзә чыхыр. Морфоложи синоним кими шәрһ олунан фе'ли бағламаларын синонимлији, әсасән, синтактик планда формалашыр. Чүнки шәкилчи ајрылыгда һеч бир мә'на билдирмир. Демәк, контекстин көмәји олмадан морфоложи синонимләри мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. Мә'лумдур ки, истәр фе'ли бағлама, истәрсә дә фе'ли сифәтин конкрет мә'насы јалныз мәтн дахилиндә мүәјјәнләшир. -ыб..., -араг... вә ја -дығы... шәкилчиләринин өзлүјүндә абстракт шәкилдә контекстдән кәнарда сөз вә бирләшмәләрдән тәчрид едилмиш вәзијјәтдә мә'насы ола билмәз. Белә ки, -ыб... вә -араг... фе'ли бағламасынын сәбәб мә'насы јаратмасы бунларын тәфәккүр фе'ли илә бирләшмәсиндә ашкар олур. Мәсәлән, **көрүб дајанды-көрдүјү үчүн дајанды.** Тәрз мә'насы һәрәкәт фе'ли илә бирләшәндә јараныр; мәсәлән, **кәсиб пајлады-кәсәрәк пајлады** -ыб... фе'ли бағламасынын заман мә'насы ону -анда... фе'ли бағламасы илә синоним едир. Мәсәлән, **кәлиб билди-кәләндә билди.**

Сөздәјишдиричи шәкилчиләрин синонимлији анчаг дилин өз имканлары һесабына әмәлә кәлир. Сөздүзәлдичи шәкилчиләрин синонимлији, лексик синонимләрдә олдуғу кими, һәм дилин өз дахили имканлары (мәктәбли-мәктәбдә охујан), һәм дә башга дилләрдән алынмыш сөзлә бирликдә кәлмиш шәкилчиләр (хәбәрсиз-бихәбәр, мәзәлибамәзә) васитәсилә јараныр. Башга дилдән алынмыш сөз һәм Азәрбајҹан дилинә мәхсус олан шәкилчи, һәм дә өзү илә кәтирдији шәкилчини гәбул едир. Шәкилчи һеч вахт башга дилдән сөзсүз алынмыр; сөзлә бирликдә алыныр.

Мә'лумдур ки, систем һесаб олунан дилдә һеч бир үнсүр тәкликдә дејил, башга үнсүрләрлә әлагәләндикдә онларда дәјишиклик баш верир. Бу системин тәркибинә дахил олан һәр бир ваһид дикәр үнсүрләрлә бағланаркән ја она тә'сир едир, ја да өзү тә'сирә мә'руз галыр.

Синтактик синонимләр синтактик ваһидләр арасында баш верир. Сөзләр кими, синтактик ваһидләри синонимлији дә дилин мөвчуд ганунларындан бири олдуғу үчүн дилдахили һадисәдир. Лакин бу һадисәнин өзү дә синтактик ваһидләрин инсан шүурундан кәнарда мөв-

чуд олан објектив аләмин һадисәләри илә әлагәсинә истинад едир. Објектив аләмин әшја вә һадисәләри арасындакы гаршылыглы әлагә тәфәккүр актына чеврилдикдән сонра өз әксини дилин лексик-семантик системиндә тапыр. Дилдән кәнарда баш верән мүнасибәтләр, һадисәләр дилхаричи олса да, дилдахили факторларын дәјишмәсинә сәбәб олур. Дилдахили факторларын дилхаричи һадисәләрдән асылылығы өз әксини синтактик семантикада тапыр. Беләликлә дә, синтактик семантиканын дәјишмәсинә мүхтәлиф амилләр тә'сир көстәрир.

Дилин лексик, морфоложи вә синтактик гурулушу вәһид вә мүрәккәб зәнчирвари һалгаларла бағлыдыр. Мә'лумдур ки, көмәкчи сөзләрин лексик мә'насы јохдур. Бунлар, еләчә дә нисби сөзләр чүмләдә мүәјјән мә'на әлагәси јаратмаға хидмәт едир.

Грамматик һадисә кими, синтактик семантика бүтөв синтактик гурулушда мөвчуддур. Дилин лексик, морфоложи вә синтактик васитәләри бирликдә синтактик ваһидин үмумиләшмиш мә'насыны—инвариантыны әмәлә кәтирир. Синтактик ваһидлә мә'нанын үмумиләшмәси һәм лексик, һәм дә морфоложи васитәләрин көмәји илә олур. Беләликлә дә, чүмләнин семантик вә структур гурулушуну ајдынлашдырмаг үчүн тәкчә тәфәккүр фәалијјәтинин сон мәһсулу олан дил ваһидини дејил, һәм дә бу ваһиди әмәлә кәтирән үнсүрләрин вәһдәтинә нәзәр салмаг лазымдыр. Чүнки структурун семантикасы мәһз бу үнсүрләрин ганунаујғун әлагәси илә сәчијјәләнир. Синтактик семантика лексик вә морфоложи формаларын синтактик ваһидлә јаратдығы мә'на мәчмусудур.

Фе'ли тәркибләр вә будаг чүмләләрин синонимлијиндә лексик васитә дедикдә, чүмләдә ишләнән нисби әвәзликләр вә көмәкчи сөзләр; морфоложи форма дедикдә исә, әсасән, фе'л формалары, гисмән дә, фе'лин заман шәкилчиләри нәзәрдә тутулур.

Ејни лексик васитә чүмләдәки мөвгејиндән, фе'л формасындан, ифадә васитәсиндән асылы олараг будаг чүмләдә мүхтәлиф грамматик мә'нанын јаранмасына көмәк едир. Мәсәлән:

1. Букүнкү шыдырғы јағыш, гаранлыг говушан кими кәлән сел онун башыны елә татмышды ки, нахыры нәзәрдән кечирә билмәмишди (Н. Нағыјев)—Букүнкү шыдырғы јағыш, гаранлыг говушан кими кәлән сел онун башыны гатдығы үчүн нахыры нәзәрдән кечирә билмәмишди.

2. О, бу сөзү елә деди ки, санки бүзүлмүш, мискин бир мүгәвва илә данышырды.—О, бу сөзү санки ...мүгәвва илә данышырмыш кими деди.

3. О елә күман едирди ки, һәр шеј онун мә'луматларында олдуғу кими сәлигәлидир (Ч. Бағыров)—О һәр шејин онун мә'луматларында олдуғу кими сәлигәли олдуғуну күман едирди.

4. Ушагларын көзү гаршысында елә дағлар пејда олмушду ки, беләсини онлар өмүрләриндә кәрмәмишдир—Ушагларын көзү гаршысында онларын өмүрләриндә көрмәдикләри дағлар пејда олмушду.

Бу нүмунәләрдә елә сөзү ајрылыгда лексик омоним олмајыб, јалныз һәмин чүмләләрин мә'наларыны мүхтәлифләшдирмәјә хидмәт едир.

Бә'зән дә ејни морфоложи формалы хәбәр лексик үнсүрүн тә'сири илә синтактик ваһидин мә'насыны дәјишир. Мәсәлән,

1. Нә вахт ишдән чыхмагдан сөһбәт дүшүрсә, һәмишә ону данлајырыг (М. Ибраһимов)—Һәмишә ишдән чыхмагдан сөһбәт дүшәндә ону данлајырыг.

2. Мешәдибәј һараја демишсә, ораја көндәр (Һ. Меһди)—Мешәдибәј дедији јерә көндәр.

3. Сәрдар мүәллим нечә дүшүнүрсә, Ағалар да елә дүшүнүрдү (Ч. Әлибәјов)—Ағалар да Сәрдар мүәллимин дүшүндүјү кими дүшүнүрдү.

Бу нүмунәләрин һамысында будаг чүмләнин хәбәри ејни морфоложи васитәлидир, фе'лин үмуми шәрт формасындадыр. Лакин биринчи нүмунәдә заман мә'налы **вахт** сөзү будаг чүмләни—анда шәкилчили фе'ли бағлама тәркибинин мә'насына, икинчи нүмунәдә мәкан мә'налы **һараја** сөзү -дији шәкилчили фе'ли сифәт тәркибинин мә'насына, үчүнчү нүмунәдә исә **нечә** сөзү будаг чүмләни гошмалы (кими) -дуғу шәкилчили фе'ли сифәт тәркибинин мә'насына јахынлашдырмышдыр. Демәк, синтактик әһәмијјәтли шәкилчиләр вә ајрылыгда лексик синоним һесаб едилмәјән бә'зи сөзләр синтактик семантиканын јаранмасында иштирак едән башлыча васитәдир.

Ејни тип будаг чүмлә, хәбәринин фе'л формасындан асылы олараг, фе'ли сифәт, мәсдәр вә фе'ли исим тәркибинин мә'насына ујғун олур. Мәсәлән:

1. Һамыја бәлли иди ки, Сөјлү арвад намус гурбаны олмушду (И. Һүсејнов)—Сөјлү арвадын намус гурбаны олдугу һамыја бәлли иди.

2. О да мүмкүн иди ки, онунла данышасан, бә'зи сөзләри дејәсән (Ә. Вәлијев)—Онунла данышмаг, бә'зи сөзләри демәк мүмкүн иди. 3. Бах буна көрә дүнјадан хәбәрсиз балыгчы инанмырды ки, һәјат да дәјишәчәкдир (Ч(Әлибәјов)—Бах буна көрә дә дүнјадан хәбәрсиз балыгчы һәјатын дәјишәчәјинә инанмырды. 4. Бу исә мүәллимдән тәләб едир ки, даһа јахшы ишләсин, габагчыл педагожи тәчрүбәни диггәтлә өјрәнсин—Бу исә мүәллимдән даһа јахшы ишләмәји, габагчыл педагожи тәчрүбәни диггәтлә өјрәнмәји тәләб едир.

Биринчи вә икинчи нүмунә мүбтәда будаг чүмләли, үчүнчү вә дөрдүнчү нүмунә исә тамамлыг будаг чүмләли мүрәккәб чүмләдир. I вә III нүмунәләрдә будаг чүмләнин хәбәри фе'лин һекајә формасы илә ифадә олунмуш вә бу да ону фе'ли сифәт тәркибинин мә'насына јахынлашдырмышдыр. Икинчи нүмунәдә будаг чүмләнин хәбәри фе'лин арзу шәкли илә ифадә олунмуш вә ону мәсдәр тәркибинин мә'насына јахынлашдырмышдыр. Дөрдүнчү нүмунәдә хәбәрин әмр формалы олмасы исә будаг чүмләнин мә'насыны мәсдәр тәркибинин мә'насына јахынлашдырмышдыр. Демәк, будаг чүмләнин хәбәринин фе'л формасы онун һансы фе'ли тәркиблә синоним ола биләчәјини истигамәтләндирир.

Синтактик синонимләр һәм лексик, һәм дә морфоложи синонимләрдән фәргли олараг, дилин јалныз өз дахили имканлары әсасында јараныр.

ЗАМАН ЗӘРФЛӘРИНИН ЈАРАНМА ЈОЛЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Әскәр ГУЛУЈЕВ
Азәрбајчан ЕА-нын әмәкдашы

ИЛКИН заман зәрфләри (дилчилик әдәбијјатында ишләнән «первообразные» термининә мувафиг ишләдилир—**Ә. Г.**) дејәркән, әсасән, тарихән гәдим, мүасир дил ваһидләри бахымындан тәркиб һиссәләринә ајрылмајан вә дәјишмәјән, ваһид лексик мә'наја малик олан, фонетик чәһәтдән бир вурғу илә дејилән, чүмләдә һәмишә зәрфлик мөвгејиндә чыхыш едән лүғәт ваһидләри нәзәрдә тутулур.

Дил фактлары үзәриндәки мүшаһидәләр көстәрир ки, синхроник бахымдан садә көрүнән (мәс.: **билдир, бајаг, дүнән, еркән, инишил** вә с.) заман зәрфләри әслиндә ики вә даһа артыг мүстәгил мә'налы сөзүн синтактик **инишил**—«өн+үч+ил», **дүнән**—«дүн+күн»), јахуд синтактик-морфоложи үсулла (**билдир**— «бир+ил+дир») бирләшмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр.

Азәрбајчан әдәби дилиндәки илкин заман зәрфләрини әмәләкәлмә јолларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар:

1) Илкин заман зәрфләринин бә'зиләри һеч бир грамматик васитәнин көмәји олмадан лексик-семантик јолла заман анлајышы јарадыр. **Инди, кеч**, тез заман зәрфләри бу гәбилдән олуб, бир сыра дүзәлтмә вә мүрәккәб заман зәрфләри (мәс.- **тездән, тезликлә, тез-тез** вә с.) үчүн мәнбә ролу ојнајыр. Һәмин зәрфләр субстантивләшәрәк, исмә мәхсус әламәт гәбул етсә дә (мәс.: **Кечи** вар, **тези** вар), заман мә'насыны сахлајыр.

2) Бә'зи заман зәрфләринин јаранмасында һәм синтактик, һәм дә морфоложи әламәтләр иштирак едәрәк, ваһид лексик мә'налы лүғәт ваһидләри формалашдырыр.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә кениш ишләнән **ертә, еркән, срағакүн, күнашыры, вахташыры, билдир, сонра** вә с. кими заман зәрфләри синтактик-морфоложи јолла јаранмышдыр. Конкрет зәрфләрин структур-тиположи характеристикасыны вермәјә чалышаг:

ертә, еркән зәрфлији дилимиздә «сәһәр тездән», «тездән» вә с. мә'наларда кениш ишләнир. Мәс.: 1) Әһмәд лап **ертәдән** кәлмишди. 2) Һәр сәһәр јухудан **еркән** ојанан, иш башына гошан нә бәхтијардыр! (М. Мүшфиг.) 3) Сәһәр **еркән** аерофлот вағзалында өз-өзүмә фикир едәјирдим (Анар.)

Ертә, еркән зәрфләринин гурулушча тәһлили онларын ејни көкдән олдуғуну көстәрир. Белә ки, мүасир түрк, түркмән, чуваш вә с. түрк дилләриндә **ер//ир** сөзү «тездән» мә'насында ишләнир.

Демәли, **еркән, ертә** зәрфләринин көкү **«ир»//«ер»** сөзүдүр. **Ертә** зәрфи, демәк олар ки, бүтүн түрк дилләриндә ишләдилир вә јајылма ареалы «еркән»ә нисбәтән кенишдир. **«Еркән»** зәрфи **«ер»** исминә **-икән** фе'ли бағламасы гошулмагла дүзәлмишдир. «Ертә» зәрфиндәки **-тә** форманты чох еһтимал ки, **-дән//тән** (өзбәкчә: **эртан,** газахча: ертен) шәкилчисинин фонетик дәјишиклијә уғрамыш формасыдыр. Һәмин еһтималы **-дән** (заман мә'налы) шәкилчили **«тездән»** зәрфи дә гүввәтләндирир. «Ертә» зәрфиндән «сабаһ» мә'налы **«ертәси күн»** зәрфи јаранмышдыр ки, бә'зән **ертәси күн** әвәзинә, «сабаһысы күн», «сәһәриси күн» сөзләри дә ишләдилир.

«Срағa күн» гәдим заман зәрфләриндән олуб, Азәрбајчан дилиндә кениш ишләдилир. Мәс.: «О, мәтбәхә кечиб, дүнәнки, даһа доғрусу, **срағa күн** бишмиш долманы одун үстүнә гојду». (Анар).

Көрүндүјү кими, **срағакүн** «дүнән»дән «өнкү күн»дүр. **«Срағa күн»** зәрфи «срағa» илә «күн» сөзләринин синтактик чәһәтдән бирләшмәси јолу илә дүзәлмишдир. **Срағa** сөзүнүн етимолокијасына нәзәр салаг:

«Срағa» сөзүнүн көкү, көрүнүр, гәдим түрк дилләриндә **«алтда»** мә'насы верән **«асра»** сөзүндәндир. **«Асра»** сөзүнә «алтдакы» мә'насында бир сыра орта әср түрк јазылы абидәләриндә дә тәсадүф олунур. **Асра** сөзүнүн исә **«аст»** (алт мә'насында) сөзү илә **-ра** гәдим јөнлүк һал шәкилчисиндән төрәдији көстәрилир ки, бу, һәгигәтә ујғундур. Азәрбајчан дили шивәләриндә ишләнән «астына-үстүнә бәләд олмаг» ифадәсиндәки «аст» сөзү «алт» мә'насында олуб, һәмин фикри тәсдигләјир (дилимиздәки **астар** сөзү дә «аст» сөзүндән төрәмишдир).

Гәдим јазылы абидәләрдә **асра күн, асрағы күн** кими тәсадүф олунан **срағa күн** зәрфиндәки **-ға** үнсүрү, чох еһтимал ки, **-кы** (сифәт дүзәлдән) шәкилчисинин фонетик вариантыдыр. Демәли, дилимиздә кениш ишләнән **срағa күн** зәрфи «алтдакы» мә'насы (бә'зән данышыгда «срағa күн» әвәзинә, «дүнән јох, алтдакы күн»дә ишләдилир) верән «аст» сөзүндән төрәмишдир: ас(т)+ра+ғы күн → (а)с+ра+ға күн → срағa күн.

Азәрбајчан дили диалектләриндә бу сөз «исрајин», «үсрајин», «даисрајин» вә с. шәкилләрдә ишләдилир.

Морфоложи-синтактик јолла дүзәлән **күнашыры, вахташыры** зәрфләри дә ики мүхтәлиф сөзүн (күн вә ашыры) бирләшмәсиндән төрәмишдир. Фе'лдән тәчрид олунмуш **ашыры** гошмасы тәркибчә беләдир: **аш** (фе'л)+**ыр** (тә'сирлилик категоријасынын шәкилчиси) +**ы** (гәдим фе'ли бағлама шәкилчиси).

Илашыры, һәфтәашыры, һәмчинин **илбоју, илузуну** зәрфләри дә мәһз **ил, һәфтә** сөзләринә **ашыры** гошмасынын бирләшмәси јолу илә јаранмышдыр (Бах: Азәрбајчан дилинин орфографија лүғәти, Бакы, 1975, сәһ. 245, 549).

3) Илкин заман зәрфләринин хејли һиссәси ики вә даһа артыг мүстәгил мә'налы сөзүн бирләшәрәк (синтактик үсул) бир лексик мә'на билдирмәси јолу илә јаранмышдыр. Мәс.: **бајаг, дүнән, инишил, бу күн** вә с.

Бајаг зәрфи тарихән гәдим олуб, мүасир дилимиздә дә кениш ишләдилир. Мәс.: **«Инди** дедикләрим һеч, **бајаг** кабабханада да чох сәфеһ сөзләр данышырдым». (Анар).

Көрүндүјү кими, **бајаг** зәрфи мә'нача «инди»нин ифадә етдији заман анлајышына нисбәтән гејри-мүәјјән вахты ифадә едир. Бу

Scanned with CamScanner

зәрфин етимолокијасы һаггында түркологијада мүхтәлиф фикирләр мөвчуддур ки, онлардан һәгигәтә ујғун оланы Ә. Ч. Шүкүровун мүлаһизәсидир. О, **бајаг** зәрфинин «бу јахын заман» мә'насы верән «бу+јан+ок» бирләшмәсиндән төрәдијини гејд едир: бу+јак+ок → бу+ја (к)+(о) к → бајак.

Бу фикри дилимиздә ишләнән «јаклашмаг» (јахынлашмаг) фе'линин көкү дә («јахын») тәсдиг едир. Әслиндә, **«јахын»** сөзү дә «јак» сөзүндән дүзәлмишдир. Демәли, **бајаг** зәрфи «бу јахында» мә'насы верән «бу» вә «јак» сөзләринин бирләшмәсиндән төрәдији гәнаәтинә кәлмәк олур ки, «бу» әвәзлији илә зәрфдүзәлтмә **бу күн** зәрфиндә дә өзүнү көстәрмәкдәдир.

Илкин заман зәрфләринин морфоложи тәһлили көстәрир ки, синхроник бахымдан садә көрүнән һәмин зәрфләрин әксәријјәти тарихән дүзәлтмә олуб, әсасән, дикәр нитг һиссәләри материалларындан мүхтәлиф јолларла (морфоложи—синтактик вә синтактик) јаранмышдыр.

С. ВУРҒУН ПОЕЗИЈАСЫ ВӘ АШЫГ ШЕ'РИ

Исмајыл ҺӘКИМОВ
Абшерон рајону, 1 нөмрәли гијаби орта
мәктәбин мүәллими

С. ВУРҒУН али вә орта мәктәбләрдә тәдрис олунан сәнәткарлардандыр. Бу бөјүк сәнәткарын поемалары, мәнзум драмлары илә јанашы, лирик ше'рләри дә тәдрис програмларында өзүнә јер тапмышдыр. Шаирин лирик ше'рләрини тәдрис едәркән диггәти ән чох чәлб едән онун ашыг ше'ри үслубунда јаздығы гошма вә кәрајлыларыдыр.

С. Вурғунун мә'налы јарадычылығы ашыг поетик үслубуна олдугча јахындыр. Бу, бөјүк сәнәткарын јарадычылығынын олдугча чохчаларлы, зәнкин тәсвир вә ифадә васитәләринә мәхсуслуғу илә изаһ олунмалыдыр. С. Вурғун поезијасына мәхсус хәлгилијин мүһүм чәһәти дә онун халг һәјаты илә сых бағлылығында, ејни заманда халг јарадычылығынын дәрин рицәләриндән гидаланмасындадыр. С. Вурғун ше'ри фолклордан вә классик әдәбијјатымызын мөһкәм ән'әнәләриндән доғараг јүксәлән, мүасир һәјатымыз үчүн актуаллыг кәсб едән бир хәзинәдир. Халг ше'ринә јахын, ајдын, охучунун гәлбинә нүфуз едән мүдрик кәламлар бу поезијанын халг фантазијасы илә бағлы олдуғу һаггында ајдын тәсәввүр ојадыр. Шаирин ашыг үслубуна бағлы тәсдигләри онун, әсасән, гошма вә кәрајлы формасында јазылмыш лирик парчаларында өзүнү бариз көстәрир. Һәр бир ше'риндә мәзмунла форма бир-бирини тамамлајыр, гојулан јүксәк поетик фикирләр бөјүк сәнәткарлыгла, рәнкарәнк бәдии васитә-

ләрлә ифадә олунур. «Ше'римизин ағсаггалы» адлы кәрајлыја мүрачиәт едәк. Бу ше'р Чамбул Чабајевә һәср едилмишдир:

Гоча Чамбул! Өмрүн боју
Јетим кәздин о јурдлары...
Әсди сәнин ағ башындан,
Гара күнүн сәрт рүзкары.

Шаирин сәнәткара хитабы илә биз **Чамбулун кәнчлијиндә кечирдији** ағыр кинләрин шаһиди олуруг. Бурадакы үч поетик ифадәјә диггәт јетирәк: «ағ баш», «гара күн» вә «сәрт рүзкар». Һәр үч поетик сифәт мәчаз олуб, мүәллиф фикринин даһа тә'сирли чыхмасына хидмәт етмишдир. «Ағ башдан» әсән «гара күнүн сәрт рүзкары» ифадәси илә мүәллиф поетик тәзад јаратмышдыр:

Кечән гара, күнүн гара
Батды көзүн чухурлара,
Гаранлығы јара-јара
Сән чан атдын күнә сары.

«Кечән гара, күнүн гара» мисрасында «гара кечә», «гара күн» кими бәнзәтмәләрин тәкрарлығы поетик еффектлији даһа да күчләндирмишдир. «Гаранлығы јармаг» ифадәсиндән истифадә едән шаир зүлмәти јараараг ишыға чыхмаг кими истәк-арзуну поетик чәһәтдән, бәшәри мәгамдан мә'наландырмышдыр:

Кечән кечди, олан олду,
Јаман күнүн өмрү солду.
Сәни көрдүм синәм долду,
Дәмә чәкдим бизим тары.

С. Вурғун јарадычылығы илә ашыг поезијасы арасында әлагә чох мөһкәм вә сыхдыр. Буну, әсасән, ашыг поезијасынын өзәјини тәшкил едән үнсүрләрдә ахтармаг лазымдыр. М. Ибраһимов јазыр:

«Ашыг поезијасынын рүшејми бајатыларда, халг мәсәлләриндә, халг һаваларында, халгын тәбии, арасыкәсилмәз, күндәлик бәдии өзфәалијјәтиндәдир ки, бу да ондан реалист үнсүрләринин вә көзәл тә'сирли, инандырычы, реал тәсвир васитәләринин мејдана чыхмасында аз рол ојнамамышдыр». (Ашыг поезијасында реализм. Бакы, 1966, сәһ. 71).

«Бәнөвшә» гошмасында бәнөвшәнин тә'рифи лирик, бәдии бојаларла тәчәссүм етдирилир. Гурбанинин ејни адлы ше'ри илә мүгајисәдә шаирин тәсвир үсулунда, бә'зән ифадә тәрзиндә јахынлыг нәзәрдән гачмыр:

С. Вурғунда:

Сәнсән әзәл күндән мәним сирдашым,
Көзүмдән ајрылсан ахар көз јашым.
Көвдәмин үстүндә дурмајыр башым,
Буранда бојнуну јана, бәнөвшә.

Гурбанидә:

Гурбани дер: көнлүм бундан сајрыдыр,
Нә етмишәм, јарым мәндән ајрыдыр?

Ајрылығмы чәкиб бојну әјридир?
Һеч јердә көрмәдим дүз бәнөвшәни.

С. Вурғун ше'риндә лирик гәһрәман өзүнү бәнөвшә илә ејниләшдирир. Бәнөвшәни ән јахын сирдашы һесаб едән лирик гәһрәманын е'тирафы бундан ибарәтдир ки, көнүл сирдашындан ајры дүшәндә онун да башы үстүндә дурмур, бүкүлүр.

Гурбанидә дә фикир ејнидир, лакин башга шәкилдә ифадә едилмишдир.

С. Вурғунун «Ашыг гардашыма» ше'ри сапки Һүсејн Бозалганлынын «Көрәјдим» гошмасына чаваб олараг јазылмышдыр. «Көрәјдим»дә ашығын арзу вә хәјаллары, кәләчәк хошбәхт һәјаты гәләмә алмасы диггәтә лајигдир.

Дост кујинә бир дә кузар олајды
Кечән кечди, кәлән чағы көрәјдим.
Јар әлдә тутајды ширин бадәни
Ичәјдим бадәни сағы көрәјдим.

С. Вурғун буна чаваб олараг дејир:

Ашыг бу јерләри сән хәбәр алсан,
Ајылды дүнјанын шөһрәти инсан.
Зүлмүн, гаранлығын тәбрини газан,
Күрәкләр, күлүнкләр, белләр биздәдир.

Шаир бурада инсаны дүнјанын шөһрәти һесаб едир. Инди истифадә олунан күрәкләр, белләр дә ади ләвазимат дејилдир. Зүлмүн-гаранлығын гәбрини газан бу аләтләр јени мәчазлығ чалары кәсб едир. Бизчә, һәр ики шаири јахынлашдыран чәһәт поетик фикрин сәррастлығыдыр.

«Чејран» гошмасы С. Вурғун јарадычылығында тәбиәт лирикасынын ән сәмими, инчә һиссләрлә ифадә олунмуш нүмунәләриндәндир. Чејранын тә'рифини бәдии вә реал бојаларла инчәләјән мүәллиф онун јериш-дурушуну, гәдди-гамәтини хүсуси һејранлыгла тәсвир едир:

Јердән ајағыны гуш кими үзүб,
Јај кими дартыныб, ох кими сүзүб,
Јенә өз сүрүнү низама дүзүб,
Баш алыб кедирсән һајана, чејран?

Бу бәнддәки **гуш кими үзмәк, јај кими дартыныб, ох кими сүзмәк** тәки сәрбәст бәнзәтмәләр ше'рә тәбии рәванлыг, ахычылыг кәтирир. Дикәр бәнддә чејрана чөлләр гызы дејилир ки, бу да шаирин ишләтдији долғун метафоралардыр.

Ч. Хәндан јазыр: «Ше'рдә форма көзәллијинә хүсуси әһәмијјәт верән С. Вурғун јүз илләрин тәчрүбәсиндән чыхан зәнкин халг јарадычылығы нүмунәләриндән дә истифадә едир. Бу истифадә онун јарадычылығында әсасән үч шәкилдә нәзәрә чарпыр. Шаир чох заман аталар сөзү, зәрб-мәсәл вә с. халг јарадычылыг нүмунәләрини ејнилә өз ше'рләриндә ишләдир». (Сечилмиш әсәрләри, Бакы, 1977, сәһ. 168).

«Чејран» гошмасына диггәт јетирәк:

Бир мәсәл галмышдыр ата-бабадан:
Учарда турачдыр, гачарда чејран.
Бир мән дејиләм ки, һүснүнә һејран,
Шөһрәтин јајылыб һәр јана, чејран!

Көрүндүјү кими, шаир ел мәсәлини тәһриф етмәдән ше'рдә ишләтмиш, чејранын јахшы гачан олдуғуну көстәрмәк мәгсәдилә бу мәсәлдән мәһарәтлә истифадә етмишдир.

Классик әдәбијјатымызда чејран, адәтән, көзәли мүгајисә етмәк мәгсәдилә ишләдилмишдир. Фикримизи сүбут етмәк үчүн Ашыг Һүсејн Бозалганлынын «Чејраным» ше'рини көтүрәк. Ше'р ашығын севкилисинә нәсиһәти тәрзиндә гурулмушдур:

Дизимин тагәти, көзүмүн нуру,
Ашигинәм, ај хаталы чејраным!
Дөнәјдим башына, әл-ајағына,
Нә дүзүбсән хәтти-халы чејраным!

С. Вурғун ше'риндән фәргли олараг Бозалганлынын ше'рләриндә чејран дағлар гызы,—јә'ни әсл чејран кими јох, мә'нәви шикар, гәлб һәмдәми кими тәсвир едилир.

«Данышаг» гошмасы С. Вурғунун ашигәнә мәһәббәт мөвзусунда јаздығы ше'рләрдәндир:

Вурғун дејәр: бир дәрд билән јар олсун,
Зүлфү булуд, ағ синәси гар олсун,
Јахшы күндә, јаман күндә вар олсун,
Гәдир билән әһли-һалдан данышаг.

Көрүндүјү кими, бурада шаирин истифадә етдији бүтүн бәдии васитәләр ашыг ше'риндә ишләнмиш мәчазлардыр. С. Вурғун гәһрәманынын арзусу «дәрд билән», «зүлфү булуд, синәси гар», «гәдир билән һал әһлидир». Әввәлчә кәлән бәдии тә'јинләр «әһли-һалын» (метафора) әламәтләридир.

Ашыға мүрачиәтлә јазылан нөвбәти гошма «Јада сал мәни» ше'ридир. Бу ше'р Ашыг Шәмширә һәср олунмушдур. Шаир ше'риндә ашыг һәмкарына өз поетик төвсијәләрини верир. Гошмадакы бәдбинлик нотлары нәһајәтдә һәјаты тәсдиг едән, никбин бир инамла тамамланыр. Ејни заманда шаир гәләминин јаратдығы тәбии, аһәнкдар ифадә васитәләринә һејран галырсан. Шаир дедикдә ки, «һај вуруб, гыј вуруб сәс сал дағлара»—көзүмүзүн өнүндә поетик тәсвирин јаратдығы икидлик сәһнәси чанланыр. Бурада «һај вурмаг», «гыј вурмаг» ифадәси мә'на чалары кәсб едир, мүәллиф тәәссүратынын даһа долғун тәрздә охучуја чатдырылмасына көмәк едир.

«Ала көзләр» гошмасында көзәлин тә'рифини башлыча олараг онун ала көзләри илә әлагәләндирән С. Вурғун көзүн фөвгәладә гүдрәтини лирик-емосионал бојаларла ифадә едир, бәдии васитәләрин зәнкин хәзинәсиндән истифадә едәрәк, көзләри јүксәк естетик бахымдан мә'наландырыр:

Scanned with CamScanner

Јенә гылынчыны чәкди үстүмә
Гурбаны олдуғум о ала көзләр.
Јенә чәллад олуб дурду гәсдимә
Гәләм гаш алтында пијалә көзләр.

Ше'рдәки «Јенә гылынчыны чәкди үстүмә...», «Јенә чәллад олуб дурду гәсдимә», «Ај да һәсрәт чәкир о гәләм гаша» ифадәләри мүбалиғәләрдир. Чүнки, көзләрин гылынч чәкмәси вә чәллад олуб гәсдә дурмасы, ајын гәләм гаша һәсрәт чәкмәси мәчази характер дашыјыр вә поетик објектин тә'сир гүввәсини даһа парлаг шәкилдә әкс етдирир.

С. Вурғунун тәбиәт лирикасында дағлар мөвзусу хүсуси јер тутур. Бу да тәсадүфи дејил. Һәлә ашыг поезијасында мөһкәм тарихи ән'әнәләрә малик олан бу мөвзу јалныз тәсвири-сејрчи сәчијјә дашымајыб ичтимаи мә'на кәсб едир, халг һәјаты, инсан талеји илә бағланыр. Дағлар ше'рдә тәмизлик, үлвилик, јүксәклик рәмзидир. С. Вурғунун «Дағлар» кәрајлысында биз бу фикрин ајдын тәзаһүрүнү көрүрүк:

Үстүндән карван јеримәз
Сыхдыр думанларын, дағлар!
Јајда, гышда һеч әримәз
Гүзејләрдә гарын, дағлар!

Ашыг Әләскәрин ејни адлы ше'ринә нәзәр салаг:

Хәстә үчүн тәпәсиндә гар олур,
Һәр чүр чичәк ачыр, лаләзар олур,
Чешмәсиндән аби-һәјат чар олур,
Дағыдыр мөһнәти, мәлалы дағлар!

С. Вурғун ше'риндә дағлар «үстүндән карван јеримәз», сых думанлы, гүзејли-гарлы бир тәбиәт таблосудур. Јухарыдакы бәдии тә'јинләр дағлары көзүмүз өнүндә поетик шәкилдә чанландырыр. Ашыг Әләскәрин ше'риндән көтүрүлмүш бәнддә исә «хәстә үчүн тәпәсиндә гар» сахлајан, һәр чүр чичәјин ачдығы, мөһнәти, мәлалы дағыдан јајлагларын бојалы мәнзәрәси үмумиләшдирилир.

Һәр обанын бир јајлағы,
Һәр тәрланын өз ојлағы.
Долајларда баһар чағы
Бир дојунча кәзим, дағлар!

С. Вурғун ше'риндә доғма торпаға мәһәббәт, тәбиәтин көзәлликләринә һејранлыг, јүксәк һәјати нәш'ә дујғусу ајдын нәзәрә чарпыр. Вәтән мәһәббәтини зәрб-мәсәллә (һәр тәрланын өз ојлағы) ифадә едән мүәллифин дағларла тәәссүратыны бөлүшмәси ибрәтамиздир.

Шаир бурада дағларын мәзијјәтләрини јүксәк поетик усталыгла нәзмә чәкир, бу јолда тәбии вә орижинал бәдии васитәләрдән истифадә едир. Гајаларын баш-баша вериб дурмасы, күнејләринин тамаша олмасы, көдәк өмрү чох јашадан дағлар шаирин јаратдығы тә'сирли васитәләрдир.

«Јадыма дүшдү» ше'риндә С. Вурғун Вәтәни тәрәннүм едир, доғма торпагла, әзиз јурдла бағлы олан хатирәләри поетик шәкилдә үмумиләшдирир:

Көјләрә баш чәкир Којәзән дағы,
Ахшам ачыг олур ајын габағы.
Бизим кәлинләрин бајрам габағы
Фәсәли јајмағы јадыма дүшдү.

Көјләрә баш чәкмәк мәчази илә Којәзәнин јүксәклији, учалығы, мөһтәшәмлији ифадә едилмишдир. Ајын габағынын ахшамлар ачыг олмасы исә истиарәдир.

«С. Вурғунун тәшбеһләри орижинал, мә'налы, поетик бәнзәтмәләрдир. Шаир бу мәсәләдә дә мүәјјән өлчү вә гәлиб мәһдудлуғу билмир. Онун һәмишә ахтаран, кәшф едән поетик хәјалы бу чәһәтдән дә бөјүк сәнәт нүмунәләри јаратмаға гадирдир».[1]

Вурғунун хәјалы кәзди араны,
Көзүмдә ојнады дағын бораны,
Гышын буз гатығы, јајын ајраны,
Пајызын гајмағы јадыма дүшдү.

Бу бәнддә сөз бирләшмәләри тәшбеһ кими ишләнмиш, бәдии фикрин даһа долғун чыхмасына сәбәб олмушдур. Хәјалын аранда кәзмәси вә боранын көздә ојнамасы мәчазлары ше'рдә олдугча тәбии вә орижинал сәсләнир.

С. Вурғун поезијасы бәдии тәсвир вә ифадә васитәләринин зәнкинлијинә көрә ән бөјүк шаирләрин јарадычылығы илә мүгајисә олуна биләр. Көркәмли ермәни әдиби А. Исаһакјан наһаг јерә јазмамышдыр ки, севимли достум С. Вурғунун поезијасы васитәси илә мән Азәрбајчан халгынын түкәнмәз сәрвәти илә таныш олдум.

С. Вурғунун поезија дилини чанлы халг дилиндән ајырмаг чәтиндир. Чүнки, бу поезија зәнкин халг ришәләриндән гидаланыр, олдугча тәбии вә рәван тәблә, јүксәк сәмимијјәт вә мәһәббәтлә мејдана кәлир.

Јухарыда биз шаирин јалныз бир гисм ше'риндә бәдии ифадә вә тәсвир васитәләринә диггәт јетирдик. Шүбһәсиз, бу мәгаләдә С. Вурғунун бәдии дилинин, онун зәнкин поетикасынын бүтүн мәзијјәтләрини сајмаг гејри-мүмкүндүр. Онун бәдии-техники имканлары, рәнкарәнк тәсвир васитәләри һәдсиз-һүдудсуздур. Шаир, сөзү һәссаслыгла дујур, истәдији кими ондан истифадә едир, мум кими әридәрәк поезија гәлибинә салыр. Шаирин сәјкәндији вә архаландығы ән мөһтәшәм ме'јар исә хәлгилликдир, халгын битмәз-түкәнмәз вә сөнмәз зәнкин һәјатыдыр. Онун күндәлик мәишәти, һәјат гајғылары, севинчи вә гәми, әләми вә нәш'әси, мүвәффәгијјәтсизлији вә гәләбәләридир.

[1] Ч. Абдуллајев, Сәмәд Вурғунун поетикасы, Бакы, 1976, сәһ. 149.

Scanned with CamScanner

МУӘЛЛИМ УРӘЈИ

Шәки шәһәриндәки он нөмрәли мәктәб...
Шакирдләрин бүлбүл чәһчәһинә бәнзәјән шаграг сәсләри...

Мәктәбин үчүнчү мәртәбәсиндә, әдәбијјат кабинетиндәјик. Бурадан шәһәрин амфитеатра охшајан панорамасы нечә дә көзәл көрүнүр...

Әдәбијјат кабинетинә нәзәр јетирирәм. Қабинет елә дәрс отағыдыр ки, онун пәнчәрәләриндән Низами, М. Ф. Ахундов, Сабир, Сәмәд Вурғун бахыр.

Мәктәбин үрәк дөјүнтүсү—зәнкин сәси ешидилир.

IX «б» синфиндә дәрс башланыр, әдәбијјат дәрси.

Ана дили вә әдәбијјатымыза аловлу мәһәббәтлә долу, М. Ф. Ахундов јарадычылығыны еһтирасла севән бир үрәк саһибинин дәрси.. Дәрси динләркән биз бир даһа јәгин етдик ки, бу үрәк һәр бир шакирд үчүн пәрванәдир, муәллим күнәшә дөнүб, өз дүнјасына—синфә нечә дә шәфәг сачармыш... һәм дә дәрсин мөвзусу «Һачы Гара» комедијасына.

Дәрс шакирд вә муәллим фәаллығынын комбинә едилмиш нүмунәси олду. Муәллимин шуары беләјди: «Вахтымыз итмәсин, санијәмиз дә гијмәтлидир». Бу бахымдан вахтын һәр бир дәгигәсиндән мәһсулдар истифадә едилмәси муасир дәрсин ән көзәл кејфијјәтләриндән биридир. Дәрсдә интенсивлик, сүр'әт вә сүр'әт... Белә дәрсдә бир даһа дујурсан ки, әсримиз атом-ракет әсридир. Бу аһәнк, бу ритм Сәјарә муәллимин дәрсләринә заманын нәфәси, истиси илә дахил олуб.

Дәрсин тәрбијәедичи характеринин күчлүлүјү, әлванлығы... Қомедијанын мүсбәт, мәрд гадын сурәтләри... бу күнүн

Соналары, Түкәзләри (Шамама, Тәрлан вә гејриләри) һаггында муәллим сәмими, одлу, ибрәтамиз сөзләр деди.

Һејдәр бәјин муасир галыглары, әмәјә хор баханларын, јүнкүл јолла газанч әлдә етмәк истәјәнләрин ифшасы да мараглы олду.

Дәрсин муасирликлә әлагәләндирилмәси... Сов.ИКП МҚ Сијаси Бүросу үзвлүјүнә намизәд, Азәрбајчан Коммунист Партијасы МҚ-нын биринчи катиби Һ. Әлијев јолдаша Сосиалист Әмәји Гәһрәманы ады вә башга көркәмли әмәк адамларына һөкумәт мүкафатларынын верилмәси, Азәрбајчан памбыгчы вә үзүмчүләринин республиканын шан-шәрәф, әмәк дастанына јаздыглары јени гызыл сәһифәләр, әмәјин өлкәмиздә шан-шәрәф иши олмасы һаггында муәллимин ифтихарла данышмасы дәрс кејфијјәтинин кулминасија, зирвә нөгтәси олду.

Дәрсдә комедијанын гәһрәманы Һачы Гара образы дәриндән, һәртәрәфли тәһлил едилди. Шакирдләр Һачы Гараны классик хәсис сурәтләри илә мугајисә етдиләр. Бу мугајисәдә әсәрдәки фактлардан истифадә едилди. Һачы Гаранын өзүнәмәхсус башга хүсусијјәтләри: әзазиллији, бөјүкләрә, хүсусән, чар мә'мурларына јалтагланмаг бачарығы, нөкәринә гышгырмасы, арвадыны тәһгир етмәси, ермәни әкинчиләри гаршысында «нә'рә чәкмәси» әсәрдән кәтирилән фактларын ишығында бир даһа ајдынлашдырылды.

Дәрс диспут—дәрсин көзәл нүмунәси кими бизә зөвг верди.

Дәрси јекунлашдыран муәллим бир даһа шакирдләрә хатырлатды ки, «Һачы Гара» М. Ф. Ахундов јарадычылығынын шаһ әсәридир. Азәрбајчан сәһнәси өз бөјүк тарихи үчүн М. Ф. Ахундова миннәтдардыр. Театр сәһнәмизин тарихи, онун пәрдәси бизим, гудрәтли сәнәт баһадырымыз М. Ф. Ахундовун әсәрләрилә ачылмышдыр. Шәки шәһәри дә илк дәфә Бакыја сәс вермиш, 1879-чу илдә Рәшидбәј Әфәндијевин тәшәббүсү илә «Һачы Гара» бизим бабаларымыз тәрәфиндән тамашаја гојулмушдур.

С. Чәфәрова хошбәхт бир илин өвладыдыр. Азәрбајчан ССР-ин јашыдыдыр. Онун өмүр китабы гаршымыздадыр. Бу китабын бүтүн сәһифәләри ишыглы, шәфәглидир, мә'налы вә көзәлдир.

1960 вә 1968-чи илләр... Тә'лим-тәрбијә саһәсиндә јүксәк хидмәтләринә көрә, Азәрбајчан ССР Али Советинин Фәхри фәрманларыны алмаг шәрәфинә наил олмушдур.

1968-чи ил... Азәрбајчан вә Үмумиттифаг мүәллимләри гурултајларынын нүмајәндәси... 1978-чи ил... Азәрбајчан мүәллимләринин VI гурултајында иштирак едир. 1975-чи ил... «Габагчыл маариф хадими» дөш нишаны, «Әмәк ветераны» медалы илә мүкафатланыр.

Дәфәләрлә рајон вә шәһәр советинә депутат, рајон партија комитәсинин пленумуна үзв сечилмишдир.

1976-чы ил мүәллимләрин аттестасијасы заманы Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији тәрәфиндән баш мүәллим адына лајиг көрүлмүшдүр.

С. Чәфәрова нүмунәви мүәллим, бачарыглы тәрбијәчи олмагла јанашы, һәм дә фәал ичтимаијјәтчидир. Он илдән артыгдыр ки, мәктәб илк партија тәшкилатына рәһбәрлик едир. Тәблиғатчылыг саһәсиндәки сәмәрәли фәалијјәти Шәһәр Партија Комитәсинин фәхри фәрманы илә мүкафатландырылмышдыр.

«Чәфәрова Сәјјарә Ибраһим гызы 1963-чү илдән е'тибарән Шәки шәһәр М. Горки адына 10 нөмрәли мәктәбдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты мүәллими вәзифәсиндә ишләјир. Бу мүддәт әрзиндә Чәфәрова өзүнү сәнәтинин ән габил, бачарыглы, һазырлыглы устасы кими көстәрмишдир. Бир мүәллим кими о, тәдрисин гаршысында дуран бүтүн тәләбләри лајигинчә јеринә јетирир. Хүсусилә тә'лимдә јени, мүасир методлардан јарадычылыгла истифадә едир вә онун бу саһәдәки фәалијјәти јахшы иш нүмунәси кими башга һәмкарлары арасында јајылыр, инкишаф етдирилир»... (Шәки шәһәр М. Горки адына 10 нөмрәли мәктәб мүдиријјәтинин хасијјәтнамәсиндән. 17.X.79-чу ил).

...Шәкинин гәлбиндә, мәркәзиндә јерләшән 10 нөмрәли мәктәбә сары узанан рәнкарәнк мүәллим-шакирд јоллары бурада говушур. Бу мүгәддәс јолда С. Чәфәрова өзүнүн 60 иллик бајрамына сары инамла ирәлиләјир.

Ариф РӘҺИМОВ,
Республика Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунун әмәкдашы.

ДӘРСЛИК ҮЗӘРИНДӘ ДҮШҮНӘРКӘН

Бу јазынын гаршысына гојдуғумуз әсас мәгсәд VI синфин Азәрбајчан дили дәрслијинин әсаслы сурәтдә тәкмилләшдирилмәси вә стабилләшдирилмәси ишинә аз-чох көмәклик көстәрмәкдән ибарәтдир.

Дәрсликдә оғуз дилләринин үч јарымгрупа бөлүнмәсиндән данышаркән гәдим Османлы дили дә ајрыча бир дил кими изаһ олунур. Османлы дили анлајышы, мә'лум олдуғу үзрә, 1299-чу илдән мејдана чыхмышдыр; Османлы һакимијјәтинин башчысы Османын ады илә баглы олмушдур. Әслиндә исә тарихән нә Османлы халгы, нә дә Османлы дили олмушдур. Осман тарихдә өз адыны әбәдиләшдирмәк мәгсәдилә түрк дилини өз ады илә бағламаг истәмиш, лакин 1922-чи илдән Түркијә мүстәгил республика е'лан олундугдан сонра Османлы дили ифадәси јенидән түрк дили термини илә сабитләшдирилмишдир. Буна көрә дә, һәмин мә'лумат дәрслијин јени нәшриндә дүрүстләшдирилмәлидир.

Дәрсликдә зәрфин изаһы да гүсурлудур. Белә ки, зәрфә верилән тә'рифдән сонра **горхудан, сүрүнә-сүрүнә, утана-утана** сөзләринин бу нитг һиссәсинә мисал верилмәси доғру дејил. Фикримизчә, бунлардан әввәлинчиси исим, сонракылар исә фе'ли багламалардыр (сүрүнәрәк, утанараг).

Бәллидир ки, мүасир Азәрбајчан әдәби дилиндәки мүстәгил нитг һиссәләри сырасында зәрфин дә мүәјјән јери вардыр. Лакин зәрфин дилчилик әдәбијјатында тојулушу вә тәдриси дикәр нитг һиссәләриндән фәргләнир. Бу, һәр шејдән әввәл, зәрфә аид бир сыра мүбаһисәли мәсәләләрлә әлагәдардыр. Үмумијјәтлә, түркологијада, о чүмләдән Азәрбајчан дилчилијиндә зәрфин һәлә дә өз елми һәллини тапмамасы, даһа доғрусу, онун әһатә даирәсинин дәгиг мүәјјәнләшдирилмәмәси вә с. зәрфә даир мүбаһисәләрин давам етмәсинә сәбәб олмушдур. Әкәр дилчилијин морфолокијасына даир нәзәри әсәрләрдә зәрфин гојулушуна дәриндән нәзәр салсаг, ајдын көрәрик ки, бу саһәдә нә гәдәр мүбаһисәли мәсәләләр вә өтәри дејилмиш фикирләр вардыр. Мәсәлән, профессор М. Һүсејнзадәјә көрә, **сакит, ајдын,** ашкар, **јахшы,** ә'ла, пис, көзәл, тез, дүз, чәлд, тәк, **дик,** ағыр, јаваш, сәрт, **јаман,** бәрк, аста, ач, тәкрар, хәлвәт,

дири, хыры, мүнасиб, јекә, һаваjы, саламат, архаjын, мә'jус, шых, сағ, әчәб, дүрүст, чәтин, һарам вә и. а. сөзләр там зәрфләрдир. (Мүасир Азәрбаjчан дили, Морфолокија, «Маариф» нәшријјаты, 1973, сәһ. 258). Профессор Ә. Дәмирчизадә (еләчә дә профессор Ф. Зејналов) исә **сакит, ајдын, ашкар, ә'ла, јахшы, пис, көзәл, пулсуз, һалсыз, мә'рифәтсиз, евсиз** вә с. сөзләри һеч бир гејд-шәртсиз сифәт адландырыр (Мүасир Азәрбаjчан дилинин морфолокијасы, Бакы, 1961, сәһ. 55). Ә. Дәмирчизадә бу мәсәләдән бәһс едәрәк јазыр ки, бә'зән бу сөзләрин мүхтәлиф вәзифәләрдә ишләндијини нәзәрә алараг исимдән ибарәт олан мүбтәданы мүәјјәнләшдирән **јахшы** сөзүнү сифәт, фе'лдән ибарәт олан хәбәри мүәјјәнләшдирән **јахшы** сөзүнү исә зәрф сајырлар. Лакин бу тамамилә јанлышдыр (көстәрилән әсәри, сәһ. 56). М. Һүсејнзадә белә сөзләри сифәт—зәрф кими изаһ етмәклә, зәрф вә мүвәггәти зәрфләшмә һадисәсини мүдафиә едир вә беләликлә, зәрфин тәдрисиндә мөвчуд олан икитәрәфлилијә өз мөвгејини көстәрир. Тәдгигатчылардан Н. Мәммәдов **ахшам, сәһәр** вә с. кими сөзләри зәрф, М. Һүсејнзадә исим-зәрф, А. Һәсәнов исә исим һесаб едирләр.

Әлбәттә, белә мүбаһисәләр өз нөвбәсиндә зәрфин тәдрисинә мәнфи тә'сир көстәрмәјә билмәз. Истәр нәзәри дилчилик әдәбијјатында, истәрсә дә дәрсликләрдә зәрфин белә долашыг изаһынын әсл сәбәби, ирәлидә дејилдији кими, онун мигјасынын индијә кими дүрүст мүәјјәнләшдирилмәси илә бағлыдыр. Зәрфин һүдудлары она көрә һәддини ашмышдыр ки, бу вахтачан әксәр јазыларда *һәрәкәтлә бағлы олуб, синтактик чәһәтдән зәрфлик ролу ојнаја билән сөзләрә* зәрф кими бахылмышдыр. Бу да она кәтириб чыхармышдыр ки, бир сыра јазыларда зәрф вә мүвәггәти зәрфләшән сөзләрлә бағлы олан нәзәри мәсәләләр, мәсәлән, дилләрин морфоложи гурулушу, нитг һиссәси илә чүмлә үзвү арасындакы мәсафә, сөз вә нитг һиссәси арасындакы мүнасибәт нәзәрә алынмамышдыр.

Дилимизин зәрфләри һаггында дүшүнәркән әсил зәрфләрдән савајы, онлары исим—зәрф, сифәт—зәрф, сај—зәрф, әвәзлик—зәрф кими чалаг шәклиндә изаһ етмәк, көрүнүр, мүәјјән зәрурәт нәтичәсиндә мејдана чыхмышдыр. Белә ки, мәсәләни башга шәкилдә гојмаг сөзләрин јалныз монофунксионаллыгыны мүдафиә етмәк оларды. Әкәр сифәт вә с. сөзләр һәрәкәтин әламәтини билдирдикдә мүвәггәти зәрфләширсә бу, о демәк дејил ки, һәмин сөз мәнсуб олдуғу нитг һиссәси катеғоријасыны тамамилә итирир.

Јухарыда һаггында данышдыгымыз нәзәри мә'луматларда дилимизә хас олан бир чәһәт—сөзләрин полифунксионаллығы бүсбүтүн нәзәрдән гачырылмышдыр.

Гејд етмәк лазымдыр ки, дилимиздә мүрәккәб нитг һиссәси анлајышы, о чүмләдән мүрәккәб зәрф мәсәләси дә чох кениш даирәјә көтүрүлмәјә башланмышдыр; мәсәлән: **ахшамдан сәһәрәчән, јүз илдә бир дәфә, чидди бир шәкилдә** вә с. бирләшмәләри, фикримизчә, нә мүрәккәб сөз, нә дә мүрәккәб зәрф һесаб етмәк олар.

Мә'лумдур ки, мүрәккәб сөз истәр форма, истәрсә дә мә'нача там формалашан дил ваһидидир. Бир аз да конкрет десәк, мүрәккәб сөзләр ән чох лексик бирләшмәләр әмәлә кәтирир. Јухарыда вердијимиз бирләшмәләр исә синтактик характерә маликдир. Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, заман вә мәкан мә'насы бир груп исимләрин, сифәтләрин әксәријјәтини, бә'зи сајларын, фе'ли бағламаларын, һәм дә мүхтәлиф нитг һиссәләринин тәкрарындан әмәлә кәлән ајры-ајры бирләшмәләрин, ејни заманда, мүхтәлиф типли бирләшмәләрин зәрф олдуғуну сөјләсәк, онда белә чыхар ки, нитг һиссәләринин әксәријјәти јенидән дөнүб зәрф олур. Белә бир ујғунсузлуғу арадан галдырмаг үчүн һаггында данышдығымыз дәрсликдә әсл зәрфләр вә мүвәггәти зәрфләшән сөзләр һаггында ајдын мә'лумат верилмәлидир.

Индијә кими зәрфә ашағыдакы кими стандарт тә'рифләр верилмишдир: 1) Зәрф һәрәкәтин нә вахт? нә вәзијјәтдә? һарада? ичра олундуғуну билдирир; 2) Зәрф һәрәкәтин нә һалда, нә вәзијјәтдә ичрасыны билдирир вә с. Бу тә'рифләрин һеч бири зәрфин дахили аләмини ачмыр. Чүнки **«Зәрф һәрәкәтин әламәтини, әламәтин әламәтини билдирән бир нитг һиссәсидир»** (Современный казахский язык, Алма-Ата, 1969, сәһ. 355).

Зәрфин мүвәггәти адвербиаллашмасыны билмәк үчүн грамматик мәфһумларын әламәт вә хүсусијјәти һагда елми тәсәввүрә малик олмаг лазымдыр. Грамматик мәфһумун әламәти дедикдә грамматик анлајышын елә чәһәти нәзәрдә тутулур ки, бу јалныз һәмин мәфһума хасдыр, башгаларында јохдур. Бу гајда илә дә о, дикәр мәфһумлардан фәргләнир. Грамматик мәфһумун хүсусијјәти анлајышында исә онун елә чәһәти әсас көтүрүлүр ки, бу һәмин грамматик мәфһум үчүн мүһүм әламәти дејил, дикәр грамматик мәфһум үчүн мүһүм сајылан әламәти өзүндә мүәјјән формада ортаја чыхара билир. Мәсәлән; исмин һал, кәмијјәт вә мәнсубијјәт шәкилчиләри васитәсилә дәјишмәси исмин әсас грамматик әламәти һесаб олундуғу һалда, бунлар сифәт үчүн хүсусијјәт сајылмыр. Демәли, грамматик мәфһумларын әламәтләри сабитдир—мәтндән кәнарда да реалдыр, хүсусијјәтләри исә мүвәггәтидир. Бу чәһәтдән грамматик мәфһумун әламәт вә хүсусијјәти зәрф вә мүвәггәти зәрфләшән сөзләр үчүн дә сәчијјәвидир. Чүнки дикәр нитг һиссәләри мүвәггәти зәрфләшдикдә аид олдуглары нитг һиссәсинә хас олан бә'зи әламәтләрини мәһдудлашдырыр ки, бу јолла да зәрф хүсусијјәти газана билир.
Мәсәлән; **Баһарда күчлү јағышлар јағыр. Мүғәнни «Ана» маһнысыны ә'ла охуду. Онлар хејли көзләдиләр** вә с. чүмләләрдә зәрф кими ишләнмиш сөзләр мәнсуб олдуглары нитг һиссәсинә мәхсус бә'зи әламәтләрини мәһдудлашдырмыш, беләликлә, мүвәггәти зәрфләшмишләр. Ејни заманда һәмин сөзләр әшја, кејфијјәт вә мигдар анлајышлары дејил, һәрәкәтин ичрасынын әламәтини мејдана чыхармаға хидмәт етмишдир. Белә ки, морфоложи чәһәтдән имканларыны мәһдудлашдырараг, фе'лләрлә әлагәјә кирмишдир.

Мүвәггәти зәрфләшмә һадисәси сөз көкләринин, мәсәлән; **ахшам, сәһәр** вә с. кими исимләрин; **јахшы, пис** вә с. кими сифәтләрин; **аз, чох** вә с. кими сајларын; **елә, белә** вә с. кими әвәзликләрин; **әввәл, сонра** вә с. кими гошмаларын; **үрәк долусу** (данышмаг) вә с. кими сабит сөз бирләшмәләринин мүвәггәти зәрфләшмәси јолу илә әмәлә кәлир.

Scanned with CamScanner

Дәрсликдә гошмаларын изаһы да мүбаһисә доғурур. Белә ки, индијә кими гошмаларын јијәлик һалы идарә едиб-етмәмәси һәлл олунмамышдыр.

Дәрслијин 71-чи сәһифәсиндә **Атам мәним үчүн китаб** алды чүмләсиндәки **үчүн** сөзүнүн јијәлик һалда ишләнән **мән** сөзү илә әлагәјә кирәрәк мәгсәд мә'насы билдирдији изаһ олунур. Доғруданмы бурада гошма јијәлик һалыны идарә едир? Дилчиликдә артыг сүбут олунмушдур ки, исмин јијәлик һалы мүәјјәнлик билдирән исми бирләшмәләрин јаранмасында формал көстәричи олуб, мәнтиги нәтичә мә'насы әмәлә кәтирир. Бу да мә'лумдур ки, јијәлик һал мәнсубијјәт категоријасынын јаранмасы үчүн башлыча васитәдир вә бу һалда ишләнән һәр һансы бир сөз өзүндән сонра мүтләг мәнсубијјәт шәкилчили бир сөз тәләб едир; мәсәлән: **шәһәрин ишыглары, кәндин чаванлары, ағачын мејвәси, гардашын кичији, колхозчуларын үчү, мәним өзүм, бизим өзүмүз** вә с. јарадән мүәјјәнлик вә гејри-мүәјјәнлик (**кәнд чаванлары, сән өзүн** вә с.) билдирән исми бирләшмәләрин биринчи компонентләри бир гајда оларат исмин јијәлик һалында ишләнән сөздән, икинчи компонент исә мәнсубијјәт шәкилчили сөздән ибарәт олур. Бу чүр бирләшмәләр исмин һалларына көрә дәјишә билир; мәсәлән: **мәним өзүм, мәним өзүмүн, мәним өзүмә, мәним өзүмү, мәним өзүмдә, мәним өзүмдән.** Елә бу сәбәбә көрә дә һәмин бирләшмәләр адлыг һалы идарә едән гошмаларла әлагәјә кирирләр. Мәсәлән, **шәһәрин ишыглары кими, кәндин чаванлары тәк, колхозчуларын үчү илә, бизим өзүмүзлә** вә с. Мисаллардан ајдын олур ки, белә бирләшмәләрлә һәмин гошмалар там шәкилдә әлагәјә кирмишләр. Әксинә, әкәр бирләшмәләрин икинчи бир тәрәфини атсаг, јијәлик һалда олан сөз, мәсәлән; **шәһәрин, кәндин, ағачын, гардашын, колхозун,** мәним, **бизим** вә с. гәтијјән һәмин гошмаларла әлагәјә кирә билмәз. Јә'ни бурада ишләнән **кими, тәк, илә,** гошмалары јијәлик һалда олан сөзү идарә едә билмир. Буна көрә дә дәрслијин 71-чи сәһифәсиндән көтүрдүјүмүз чүмләдәки бирләшмә **мәним үчүн дејил, мәним өзүм үчүн** формасында ишләнмәли иди. Көрүндүјү кими, орадакы долашыглыг вә гејри-дәгиглијә дә сәбәб бу олмушдур.

Демәк лазымдыр ки, бә'зән дилимизин үслуби имканлары сајәсиндә сөзләрин, сөз бирләшмәләринин вә чүмләләрин өзүнүн дә һәр һансы бир шәкилдә дилин ганунларына заһирән табе олмамасы һалларына раст кәлмәк олур. Бир чох һалларда үслуб хатиринә мүәјјән грамматик гајдаларда заһири дәјишиклик едилир. Белә дәјишикликләр исә һеч заман грамматик ганунун гејри-сабитлијини сүбут етмир.

Дәрсликдә бағлајычыларын да (сәһ. 78—83) изаһы дәгигләшдирилмәлидир. Һәмин көмәкчи нитг һиссәсинин һүдудлары чох кенишләндирилмишдир. Буну китабда мүрәккәб бағлајычы ады алтында верилмиш **бунун үчүн дә, онун үчүн дә, она көрә, буна көрә дә** вә с. мисаллардан ајдын көрмәк олур. Әслиндә бу мисалларын һеч бири мүрәккәб бағлајычы дејил. Белә ки, биринчи вә икинчи мисалда исми бирләшмә вә бағлајычы, үчүнчүдә әвәзлик вә гошма, сонунчуда исә јенә әвәзлик, гошма вә бағлајычы иш-

тирак едир. Бәс дилимиздә мүрәккәб бағлајычы јохдурму? Әлбәттә, вар. Буну **вә ја, вә јахуд да, һәм дә, һәм дә ки, ја да ки,** вә и. а.. мисаллар сүбут едир.

Дәрсликдәки бә'зи тапшырыглар, мәсәлән; 6, 7, 8, 13, 152, 153, 201, 287 вә с. јениси илә әвәз олунмалы, даһа мүасир мәзмунлу мәтнләр әсасында гурулмалыдыр.

Арзу едәрдик ки, үмумијјәтлә, орта мәктәбин Азәрбајчан дили дәрсликләринин тәкмилләшмәсиндә вә сабитләшмәсиндә дилә әдәбијјат мүәллимләримиз, дилчи алимләримиз өз фајдалы мәсләһәтләри илә јахындан иштирак етсинләр. Ејни заманда дәрслијин тәкмилләшдирилмәси елә јолдашлара е'тибар олунсун ки, онлар өз методик усталығы, елми санбалы илә стабил дәрслик јаратмагда һамымызын рәғбәтини газана билсинләр.

Гүдрәт ТАЛЫБОВ,
филолокија елмләри намизәди.

ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ ЛАЈИҺӘСИ ҺАГГЫНДА ГЕЈДЛӘР

1979-чу илдә «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин икинчи нөмрәсиндә дил вә әдәбијјат фәнләринә даир програм лајиһәси чап олунмушдур. Шүбһәсиз, гәгдирәлајиг тәшәббүсдүр. Она көрә ки, узун иллэрдән бәри дәрсликләрә салынмыш бә'зи әдәби материалларын гәлизлији, шакирдләрин јаш хүсусијјәтләринә ујғун олмамасы буну тәләб едир. Мисал оларағ М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары» трактыны көстәрмәк олар.

Әлбәттә, јени програм лајиһәсинин һазырланмасына тәшәббүс көстәрән Азәрбајчан ССР Маариф Назирлији вә Азәрбајчан Елми Тәдгигат Педагожи Елмләр Институту һәлә онун (лајиһәнин) нөгсанлардан хали олмадығыны нәзәрә алмалы вә фикримизчә, лајиһәнин тезликлә һәјата кечирилмәсинә тәләсмәмәлидирләр.

Биз бу кичик мәгаләдә лајиһәнин јалныз бә'зи нөгсанларыны гејд етмәклә кифајәтләнәчәјик. Јени лајиһәјә елә материаллар дахил едилмишдир ки, онларын тәдриси вә мәнимсәнилмәси кәләчәкдә чидди чәтинлик төрәдә биләр. Мәсәлән, Фүзулинин «Шикајәтнамә» әсәри илк ана дили нәсримизин нүмунәси кими лајиһәјә әлавә едилмишдир; синифдәнхарич оху үчүн төвсијә олунмушдур. Лакин нәзәрә алынмајыб ки, бу әсәр әрәб вә фарс сөзләри вә тәркибләри илә һәддиндән артыг јүклүдүр. Елә буна көрә ону һәтта али мәктәбин филолог тәләбәләри дә баша дүшмәкдә чәтинлик чәкирләр. Бәс VII синфин шакирдләри нечә баша дүшә биләр? Әкәр мәтни асанлашдырма үсулундан истифадә олунса, онда да XVI әср ана дили нәсримиздән данышмаға дәјмәз.

Програма елә мөвзулар салынмалыдыр ки, инандырычы олсун, елми дәлилләр үзәриндә зәмин тапа билсин. Бу бахымдан да лајиһәдә мүәјјән нөгсанлар нәзәрә чарпыр. Мәсәлән, И. Нәсиминин «Ағрымаз» гәзәли јенә дә әввәлләрдә олдуғу кими, јени лајиһәјә әлавә едилмишдир. Бу шe'р һаггында олан әфсанәни хатырладыгда инам нәинки азалыр. һәтта јох дәрәчәсинә енир. Дәһшәтли шәкилдә дәриси сојулан, ганы су кими ахан шаирин әруз вәзнинин рәмәл бәһриндә бүтүн тәф'иләләри, мә'на чаларлығы, гафијәләри јерли-јериндә ишләдилмиш бу шe'ри өзүнүн јазмасы инандырычы дејил. Һаглы олараг бир сыра тәдгигатчылар буну Нәсимијә аид етмирләр. Она көрә дә шаирин әсәрләри чапа һазырланаркән бу шe'рә шүбһә илә јанашылмыш о (шe'р), «әлавәләр» сырасына дахил едилмишдир. Мәһз буну нәзәрә алараг лајиһәдә һәмин әсәри Нәсиминин башга бир шe'ри илә әвәз етмәк даһа мәгсәдәујғундур.

VIII синфин програмында ИVII—XVIII әсрләр Азәрбајчан әдәбијјаты мөвзусунун өјрәнилмәсинә ики саат вахт ајрылмыш вә чох гыса изаһат верилмишдир. Тәәссүф ки, бурада јалныз Мәсиһинин вә Саиб Тәбризинин ады чәкилмишдир. Бунлардан бири «Лејли вә Мәчнун» үзрә, икинчиси исә гәзәл јолуну давам етдирмәк бахымындан Фүзули давамчылары кими көстәрилмишдир. Һәр икиси дә XVII әсрин нүмајәндәсидир. Фүзули әдәби мәктәбиндән сөһбәт кедәндә, бизчә, бу мәктәбин нүмајәндәләриндән, һеч олмазса, бир нечәсинин ады чәкилмәлидир. Бунлара мисал олараг Гөвси Тәбризини (XVII), Нишат Ширванини (XVIII), Аға Мәсиһ Ширванини (XVIII), Мәһчур Ширванини (XVIII) вә башгаларыны көстәрмәк олар.

Елә һәмин бөлмәдә шифаһи халг әдәбијјатындан да сөһбәт кедир вә «Короғлу», «Әсли вә Кәрәм» дастанларынын бу әсрләрдә јарандығы хатырладылыр. Сонракы абзасда исә «Короғлу» дастаны һаггындакы гејд дәгигләшдириләрәк онун XVI әсрин сонлары вә XVII әсрин әввәлләриндә јарандығы гејд едилир. Лакин «Әсли вә Кәрәм» дастаны XVII—XVIII әсрин мәһсулу кими галыр. Һалбуки бу дастан «Ашыг Гәриб» дастаны илә јанашы, XVI әсрин әввәлләриндә јаранмышдыр. Бу, чохдан елми шәкилдә сүбут едилмишдир (монографија вә мәталәләр јазылмышдыр).

Јенә дә һәмин абзасда верилмиш ики чүмләјә диггәт едәк: «Халг шe'риндә ичтимаи вә реалист мотивләрин күчләнмәси. Хәстә Гасым, Туфарганлы Аббас, Сары Ашыг, М. В. Видади».

Чох гәрибәдир, М. Видади нә вахтдан бәри ашыгларын сијаһысына кечмишдир? Бу да бир јана дурсун, һәмин чүмләдә көстәрилән ашыгларын сыраланмасына диггәт едәк: Хәстә Гасым (XVIII), Туфарганлы Аббас (XVI әсрин сону, XVII әсрин әввәлләри), Сары Ашыг (XVII). Шәхсијјәтләрин дөврләр бахымындан бу ардычыллыгда гејд олунмасы, фикримизчә, програм үчүн чидди нөгсандыр. Белә нөгсанлар лајиһәдә аз дејил. Бунлары мүтләг тәсһиһ етмәк лазымдыр.

Шаирләрин јарадычылығы илә әлагәдар синифдәнхарич оху материалларынын сечилмәсиндә ваһид бир принсипә истинад едилмәмишдир. Лајиһәдә бә'зән мөвзулар көстәрилир, бә'зән исә бунлары мүәјјәнләшдирмәк мүәллимин ихтијарына бурахылыр, һәтта бә'зән дә шакирдләрин өз арзуларына һәвалә едилир. Бизчә, бир јол олмалыдыр; синифдәнхарич оху үчүн бүтүн мөвзулары лајиһәдә көстәрмәк даһа мәгсәдәујғундур. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, бүтүн мүәллимләрин дүнјакөрүшү, мүталиә даирәси, педагожи усталығы ејни сәвијјәдә дејил. Бу һәм дә ишин аһәнкдар тәшкили үчүн вачиб шәртдир.

Бә'зи әсәрләрин ады орижиналда бир чүр, лајиһәдә исә башга шәкилдә јазылмышдыр. Мәсәлән, Гасым бәј Закирин әсәрләринин 1964-чү ил нәшриндә (бу нәшр сон вә елми чәһәтдән мүкәммәл һесаб олунур) «Сәдагәтли достлар һаггында» ады алтында кедән тәмсили VII синфин програм лајиһәсиндә «Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу» ады илә верилмишдир. Јахуд, С. Ә. Ширванинин әсәрләринин икинчи чилдиндә (бу нәшр дә мүкәммәл вә ән гијмәтли нәшр һесаб олунур) «Һәсән бәј Мәликова» ады илә верилмиш әсәр лајиһәдә «Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ады илә көстәрилмишдир.

Јери кәлмишкән хатырладаг ки, VII синфин програмында Фүзулинин «Сөһбәтүл әсмар» әсәринин адыны да әввәл орижиналда олдуғу кими, сонра исә мө'тәризәдә тәрчүмәсини («Мејвәләрин сөһбәти») вермәк даһа јахшы олар.

Лајиһә илә таныш оларкән гаршыја бу кими суаллар да чыхыр: XIX әсрдә орижинал вә зәнкин јарадычылыға малик олан С. Ә. Ширванинин М. Фүзулинин «Көнүл та вар әлиндә...» мисрасы илә башлајан әсәринә ејни адда јаздығы нәзирәни програм лајиһәсинә әлавә етмәк нә дәрәчәдә доғрудур? Ана дили шe'римизин илк бүнөврәсини гојан Һәсәноғлунун; әдәбијјатымыза халг дилини кәтирән, буну дөвләт дили сәвијјәсинә галдыран, әдәбијјатымызын вә дилимизин фәдаиси кими танынан Ш. И. Хәтаијә програмда хүсуси јер вермәмәк нә дәрәчәдә инсафа ујарды?

Програм лајиһәсинин бу кими нөгсанларыны нәзәрә алараг, фикримизчә, ону даһа камил сәвијјәјә јүксәлтмәк лазымдыр.

Т. ХАЛИСБӘЈЛИ, М. МҮСӘДДИГ,
филолокија елмләри намизәдләри.

ФҮЗУЛИНИН «СӨЗ» РӘДИФЛИ ГӘЗӘЛИ НӘ ҮЧҮН ПРОГРАМДАН ЧЫХАРЫЛЫР?

ӘДӘБИЈЈАТДАН јени програм лајиһәсини нәзәрдән кечирәркән орада бир сыра јениликләрин вә уғурлу дәјишикликләрин олдуғуну һисс етдик. Лакин VIII синфин әдәбијјат програмы лајиһәсиндә Фүзули јарадычылығынын

Scanned with CamScanner

өјрәнилмәси үчүн нәзәрдә тутулмуш вахтын азлығы вә «Сөз» рәдифли гәзәлин програмдан чыхарылмасы бизи гане етмәди. Әввәла ону дејәк ки, индики програмда Фүзули јарадычылығы илә әлагәдар олан бүтүн материаллар («Сөз» гәзәли истисна олмагла) лајиһәдә сахланылмыш, шаирин јарадычылығынын тәдрисинә ајрылан вахт исә 12 саата ендирилмишдир. Һәмин мөвзуларын һәтта 21 саата өјрәдилмәси дә мүәллимдән кәркин иш, хејли зәһмәт тәләб едирди. Инди исә 12 саатлыг аз бир вахт лајиһәдә көстәрилән мөвзуларын кејфијјәтли тәдрисини гејри-мүмкүн едир. Тәкчә буну демәк кифајәтдир ки, һазыркы програмда јалныз «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси үчүн 12 саат вахт ајрылмышдыр.

Шаирин һәјат вә јарадычылығына, «Мәни чандан усандырды» гәзәлинә вә «Падшаһи-мүлк...» гитәсинә ән азы 5 саат вахт ајрыларса, «Лејли вә Мәчнун»ун тәдрисинә чәми 7 саат вахт галыр. Бу исә она кәтириб чыхарачагдыр ки, әдәбијјат мүәллимләри «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдрисиндәки чәтинлијини даһа чабарыг һисс едәчәкләр.

Икинчи ирадымыз «Сөз» гәзәлинин програм лајиһәсиндән чыхарылмасына аиддир. Фүзулинин бу гәзәли сөзүн бәдии гүдрәтини бөјүк сәнәткарлыгла тәрәннүм едән ән надир инчиләрдән биридир. Бурада сөз һаггында гуру өјүд-нәсиһәт јох дәрәчәсиндәдир. Гәзәли диггәтлә охудугда сөз бәдии чанлы образ кими көзләримиз гаршысында чанланыр. Бурадакы тәкраролунмаз фикирләр узун мүддәт шакирдләрин һафизәсиндә һәкк олунуб галыр, онларын давраныш вә әхлаг тәрбијәсинә дә мүәјјән дәрәчә хидмәт едә билир. «Сөз» гәзәли кениш тәрбијәви сөһбәтләр апармаг үчүн мүәллимә имкан верир. Бу гәзәлин програмдан чыхарылмасы һәмин имканлары мүәллимин әлиндән алмаг демәкдир.

Әкәр бу гәзәлин гәлиз әрәб-фарс тәркибләри илә ағырлашдығына вә чәтин анлашылдығына көрә програмдан чыхарылмасы нәзәрдә тутулмушдурса, бу фикир өзүнү доғрулда билмәз. Она көрә ки, «Сөз» гәзәлиндә мүрәккәб тәркибләр вә чәтин ифадәләр Фүзулинин башга гәзәлләриндә олдуғундан һеч дә чох ишләнмәмишдир. Бугүнкү әдәби дилимизә даһа јахын сајылан вә нисбәтән садә дилдә јазылмыш «Мәни чандан усандырды» мәтлә'ли гәзәлин дә мәтни үзәриндә иш дүзкүн гурулмазса, шакирдләр үчүн о гәдәр дә «асан анлашылан» дејилдир. Демәли, мәсәлә тәркиб вә ифадәләрин

чохлуғунда дејил. Һәр шеј әсәрин мәтни үзәриндә ишин сәмәрәли апарылмасындан асылыдыр.

«Сөз» гәзәли «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси заманы бир сыра чәтин ифадә вә тәркибләрин дүзкүн вә тез гавранылмасы үчүн бир нөв ачар ролуну ојнајыр. Мәһз VIII синифдә, нечә дејәрләр, мәһз «вәтәндашын доғулдуғу» бир мәрһәләдә тәрбијәви сөһбәтләр үчүн көзәл имканлар јарадан бир мөвзунун програм лајиһәсиндән чыхарылмасыны истәмәздик.

Саатларын мигдарына көрә әкәр Фүзули јарадычылығындан һөкмән нә исә чыхарылмалыдырса, онда бизим фикримизчә, «Мәни чандан усандырды» гәзәлини чыхармаг даһа мәгсәдәујғундур. Фүзулинин бүтүн башга әсәрләриндә олдуғу кими, бу гәзәлин дә үслуб вә дил көзәлликләринә, әлбәттә, шүбһә ола билмәз. Мәзмун е'тибарилә исә бу гәзәл шаирин мәһәббәт лирикасынын ән јахшы нүмунәләриндәндир. Лакин «Лејли вә Мәчнун» кими мөһтәшәм бир мәһәббәт дастаныны өјрәнмәклә шакирдләр Фүзулинин мәһәббәт лирикасы илә кифајәт гәдәр таныш олурлар. «Мәни чандан усандырды» гәзәлиндә исә мүәллим чалышыр ки, «һичран дағы» вә мәһәббәт әһларыны лирик гәһрәманын ады илә бағласын вә шакирдләр лирик гәһрәманла мүәллифи ејниләшдирмәсинләр. Бу исә шакирдләр үчүн, һәтта кизләтмәдән демәк олар ки, бә'зи мүәллимләр үчүн чәтинлик төрәдир.

VIII синфин әдәбијјат дәрслијиндә «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин тәһлилинә аид верилмиш мәтндән бир нечә чүмләни мисал кәтирәк:

«Гәзәлин мәзмунундан көрүндүјү кими, шаир бу әсәрдә феодал дүнјасынын гаранлыглары ичәрисиндә одлу бир мәһәббәтлә север, лакин мә'нәви азадлыгдан мәһрум олан бир инсанын фачиәсини, онун ағыр мүнасибәтләрини, үмид вә арзуларыны, өз ешги уғрунда көстәрдији мәтанәти әкс етдирмишдир» (сәһ. 93).

Бу изаһат «Лејли вә Мәчнун» әсәринин гәһрәманларынын изтираб вә әзабларыны нечә дә көзәл әкс етдирәрди! «Мәни чандан усандырды» гәзәлинә исә ујғун дејилдир. Чүнки бурада дөврдән, заманәдән шикајәт, феодал дүнјасынын ағыр ганунларына бир ишарә дә јохдур, Ашиг бурада ганлы көз јашлары вә чәкдији изтираблар үчүн тәк бирчә нәфәри күнаһландырыр—өз бивәфа мә'шугәсини. Шакирдләр әдәбијјат китабындан јухарыда мисал кәтирдијимиз парчада

Scanned with CamScanner

дејиләнләри «Мәни чандан усандырды» гәзәлиндә ахтарыр-лар, лакин буна бәнзәр бир шеј тапа билмирләр.

Бу һеч дә о демәк дејилдир ки, биз VIII синиф шакирд-ләринә тәмиз вә пак мәһәббәт һаггында сөһбәт ачмағын әлеј-һинәјик. Шакирдләрин јүксәк, үлви мәһәббәт һаггында тә-сәввүрләри олмалыдыр. «Лејли вә Мәчнун»ун тәдрисиндә буна кифајәт гәдәр јер верилир. Сорушула биләр: «Лејли вә Мәчнун» поемасынын тәдриси бу бахымдан мүәллими «чәтин вәзијјәтдә» гојмур ки? Хејр гојмур. «Лејли вә Мәч-нун»дан синифдә өјрәнилмәк үчүн нәзәрдә тутулмуш парча-лар јүксәк әхлаги мәзмун дашыјан, дәрин тәрбијәви тә'сирә малик олан сәнәткарлыг нүмунәләридир.

Јухарыда дејиләнләрдән белә бир нәтичәјә кәлирик ки, «Мәни чандан усандырды» гәзәли програмдан чыхарылыб, мүнтәхәбатда әлавә оху кими сахланылса јахшы олар. Ла-кин «Сөз» гәзәли програмда өз јерини тутмалыдыр.

Мәммәдмирзә РЗАЈЕВ,

Исмајыллы рајону, 1 нөмрәли мәктәбин мүәллими.

РЕДАКСИЈАДАН: мүәллим М. Рзајевин мәгаләсин-дә ирәли сүрүлмүш тәклифләр марагды вә фајдалыдыр. Бунунла јанашы, һәмин тәклифләр фикир мүбадиләси, мүбаһисә апармаг үчүн дә әсас верир. Буну нәзәрә ала-раг ашағыда мәгалә мүәллифинә бир чавабы дәрч етмә-ји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

Һөрмәтли Мәммәдмирзә мүәллим!

Сиз шаирин «Сөз», рәдифли гәзәлинин әһәмијјәтини чох дүзкүн вә үрәкјанарлығы илә изаһ едирсиниз. Шаир, сөзүн һагигә-тән, е'чазкар күчүнү охучуја поетик дилдә баша салыр, тәлгин едир. Гәзәли охујан һәр кәс сөзүн гүдрәтинә, тә'сир күчүнә һеј-ран галмаја билмир. Бу чәһәтин орта мәктәбдә оху;ан шакирдлә-рә чатдырылмасы да ваҹибдир. Бу зәрурәт програм лајиһәси үзә-риндә ишләјәнләрә дә ајдынлығы илә мә'лумдур. Орталыға суал чыхыр: белә бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә малик олан материалын тәдриси нәјә көрә нәзәрдә тутулмур? Бунун сәбәбини ашағыдакы-ларла изаһ етмәк олар.

Сов.ИКП МК вә ССРИ Назирләр Советинин «Үмумтәһсил мәктәбләри шакирдләринин тә'лимини, тәрбијәсини вә әмәјә һазыр-ланмасыны даһа да тәкмилләшдирмәк һаггында» 1977-чи ил гәрарында костәрилдији кими, програм вә дәрсликләр тә'лим материаллары илә јүклүдүр. Тә'лимин кејфијјәтинин јахшылаш-дырылмасы програм вә дәрсликләри јүнкүлләшдирмәк истигамәтин-дә тәкмилләшдирилмәсини тәләб едир.

Тәкмилләшдирилмиш програм лајиһәсиндә јүнкүлләшмәнин мүхтәлиф јолларла апарылмасы нәзәрдә тутулур. Онлардан бири дә тә'лим материалларында нәзәрә чарпан тәкрарларын арадан галдырылмасыдыр.

Мәһәммәд Фүзулинин елә VIII синифдә «Мәни чандан усан-дырды...», «Сөз» гәзәлләри, «Лејли вә Мәчнун» поемасы вә «Падша-һи-мүлк...» гитәси өјрәдилир. Диггәт едилсә, «Сөз» рәдифли гәзәл-лә «Падшаһи-мүлк...» адлы гитәнин објекти мүәјјән дәрәчәдә ејниләшир. Белә ки, гитәнин бир һиссәси сөзүн гүдрәтиндән бәһс едир. Шаир сөзүн гәдр-гијмәтини, тә'сир күчүнү елә һәмин гитәдә чох ајдын ифадә едир. Фикир ајдынлығы үчүн ашағыдакы бејтләрә нәзәр салаг:

Һәр сөзүм бир пәһләвандыр ким, булуб тәјиди-һәгг,
Әзм гылдыгда тутар тәдричилә бәһрү-бәри.
Ганда ким әзм етсә мәрсумү мәвачиб истәмәз,
Гансы мүлки тутса, дәјмәз кимсәјә шури-шәри...
Пајимал етмәз ону асиби-дөври рузкар,
Ејләмәз тә'сир она дөврани-чәрхи-чәнбәри...

Доғрудур, «Сөз» гәзәлиндә нәзәрдә тутдуғу објект һаггында дедикләрини бурада тәкрар етмир, һәр шеирдә она башга-башга чәһәтдән јанашыр. Лакин нечә олса, објект сөздүр. Шаирин сөзә олан мүнасибәтини бир јердә демәк мүмкүндүр. Белә олдугда ики әсәрдән биринин тә'лим материаллары сырасындан чыхарыл-масы лазым кәлир. «Падшаһи-мүлк...» гитәсини чыхармаг олмаз, она көрә ки, бу әсәр дәрин ичтимаи мәзмун дашыјыр вә шаирин ичтимаи-сијаси фикрини ифадә едир, һәм дә Фүзулинин башга бир гәзәли («Мәни чандан усандырды...») өјрәдилир. Лакин «Пад-шаһи мүлк...» јеканә гитәдир ки, програма дүшүб. Бу чәһәтдән дә гитәни чыхармаг олмаз.

Мүәллимләримиз «Сөз» рәдифли гәзәли әлавә олараг шакирд-ләрә чатдыра биләрләр.

Фүзули јарадычылығынын чәтинлијини нәзәрә алараг програм лајиһәсиндә онун өјрәдилмәсинә вахтын артырылмасыны тәклиф едирсиниз.

Әлбәттә, Фүзули елә бөјүк сәнәткардыр ки, програмда онун өјрәдилмәсинә 30 саат вахт верилсә дә, демәјә сөз, көрмәјә иш тапылыр. Лакин белә бир имкан јохдур. Нәзәрдә тутулур ки, тәчрү-бәли мүәллим даһа сәмәрәли тә'лим методундан истифадә етмәклә 11 (он бир) саат әрзиндә дә Фүзулинин јарадычылыг хүсусијјәтлә-рини өјрәдә биләр.

Ш. МИКАЈЫЛОВ,

педагожи елмләр доктору.

Scanned with CamScanner

Консултасија

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Шакирдләримдән бири өз иншасында (X синифдә) ики сәһвә јол вермишди: бир јердә о әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәдадан сонра **бу** әвәзлији кәлдији һалда, онларын арасында веркүл гојмуш, башга бир јердә исә «**Коммунист Партијасы**» бирләшмәсиндә икинчи сөзү кичик һәрфлә јазмышды. Белә иншаја савадына көрә «5» гијмәт дүшүрмү?

М. Абдуллајев—Б а к ы

ЧАВАБ. З. Будагова вә Р. Рүстәмовун 1965-чи илдә чап етдирдикләри «Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләри» адлы китабда хүсуси бир маддә кими гејд олунмушдур ки, **о** әвәзлији илә ифадә олунан мүбтәдадан сонра **бу** ишарә әвәзлији кәлдикдә онларын арасында веркүл гојулмалыдыр. Бу гајда орта мәктәб дәрсликләриндә өз әксини тапмаса да, методик әдәбијјатда ону шакирдләрә практик јолла өјрәтмәјин әһәмијјәти дәфәләрлә гејд олунмушдур. Бунунла јанашы, «Азәрбајчан дилиндән IV—X синиф шакирдләринин билик, бачарыг вә вәрдишләринин гијмәтләндирилмәси нормалары»нда (Бакы, 1978) көстәрилмишдир ки, «мүбтәда вәзифәсиндә ишләнән **о, бу** әвәзликләриндән сонра ејни әвәзликләр (о, бу) кәлдикдә онларын арасында веркүл ишләнмәси гајдасында» бурахылан сәһвләр јазы ишинин гијмәтләндирилмәсиндә нәзәрә алынмыр (сәһ.13).

Һәр ики компонентинин баш һәрфи бөјүк јазылан **Коммунист Партијасы** бирләшмәсиндә (мүрәккәб адында) икинчи сөзү шакирдин кичик һәрфлә јазмасы, әлбәттә, сәһвдир, лакин кобуд сәһв дејил. «Гијмәт нормалары»нын 14-чү сәһифәсиндә ачыг-ашкар көстәрилир ки, «мүрәккәб адларда бөјүк һәрфин ишләнмәси илә әлагәдар сәһвләр» кобуд сәһв

һесаб олунмамалыдыр. «Нормалар»ын тәләбинә көрә бир јүнкүл орфографик вә ја бир јүнкүл дурғу ишарәси сәһвинә көрә шакирдә имладан «5» гијмәт верилир.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, јазы ишләринә шиширдилмиш гијмәтләр верилмәси мүәллимин гејри-објективлијинә нә дәрәчәдә дәлаләт едирсә, әскилдилмиш гијмәт вермәси дә бир о гәдәр чидди нөгсан сајылыр.

Фүрсәтдән истифадә едәрәк бир даһа хатырлатмаг истәрдик ки, јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсиндә сәһвләрин јалныз кәмијјәтини әсас тутан мүәллимләр чох заман «Нормалар»ын тәләбләрини кобуд сурәтдә позурлар. Һәмин тәләбләрә әсасән, јазынын гијмәтләндирилмәсиндә сәһвләрин мигдары илә јанашы, онларын нөвү вә характери дә нәзәрә алынмалыдыр. Мүәллим билмәлидир ки, мәсәләјә бу бахымдан јанашдыгда, мәсәлән, нәинки тамамилә сәһвсиз јазыја, һәтта ики-үч сәһви (бир јүнкүл сәһви, ики дә гијмәтләндирилмәдә һесаба алынмајан сәһви) олан јазыја «5», чәми үч сәһви (кобуд орфографик сәһви) олан јазыја исә «3» гијмәт дүшүр. Јазы ишләринин гијмәтләндирилмәсинә објектив јанашмағы тә'мин едән бүтүн бу кими инчәликләри јалныз «Нормалар»дан өјрәнмәк мүмкүндүр.

СУАЛ. Мүәллим иншаны јохладыгдан сонра јазы ишинин сонунда сәһвләри нөвләринә көрә нечә көстәрмәлидир?

Б. Мәммәдов—Ч ә б р а ј ы л р а ј о н у

ЧАВАБ. «Гијмәт нормалары»нда сәһвләрин мигдары нөвләринә көрә тәхминән белә ишарә едилмишдир: 2—4—1, 3—4—2 вә с. Әввәлинчи рәгәм орфографик сәһвин, сонракы дурғу ишарәси сәһвинин, сонунчусу исә грамматик сәһвин (о чүмләдән грамматик—үслуби) мигдарыны билдирир. Әлбәттә, бә'зи мүәллимләрин бу график үсулдан истифадә етмәсинә һеч бир ирад тутмаг олмаз. Лакин мүшаһидәләр көстәрир ки, онларын бир чоху тәчрүбәдә өзүнү аз-чох доғрултмуш олан башга бир үсулдан да истифадә едирләр; белә ки, онлар сәһвләрин мигдарыны нөвләрә көрә ашағыдакы шәкилдә ишарә едирләр.

Орф. — 2
Д. и. — 3
Гр. — 1
Үс. — 3 (үслуб вә ја нитг сәһви)
Ф. с. — 1 (фактик сәһв)

Бизчә, бу график үсуллардан бирини сечмәјин вахты чохдан чатмышдыр. Һәр һалда бунларын һеч бирини универсаллашдырмаг, бирини дикәринә гаршы гојмаг доғру олмаз.

СУАЛ 1. Јазы дәфтәрләриндә (хүсусән јохлама јазыларда) күнүн тарихи нечә көстәрилмәлидир? **17 март 1980-чи ил**, јохса **Он једди март 1980-чи ил?**

СУАЛ 2. Күнүн тарихиндән, башлыглардан вә јазынын нөвүндән сонра нөгтә гојулмалыдырмы?

СУАЛ 3. «О һәјәчанлы көрүнүрдү» чүмләсиндә зәрфлик вармы?

И. Нәзәров—Масаллы рајону

ЧАВАБ 1. Мүшаһидәләр көстәрир ки, IV—X синифләрдә шакирдләрә күнүн тарихи мүхтәлиф формаларда јаздырылыр. Бә'зи мүәллимләр ајын күнләрини рәгәмлә, бә'зиләри исә сөзлә јаздырмағы үстүн тутурлар. Бундан башга, ајын тарихи илә јанашы, или дә көстәриб-көстәрмәмәкдә мүхтәлиф мүлаһизәләр мејдана чыхыр. Әлбәттә, бу вариантлардан һеч бирини сәһв һесаб етмәк олмаз. Лакин ушағы ваһид бир гајдада јазмаға өјрәтмәјин мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәти олдуғу нәзәрә алынмалыдыр.

Әввәлән, гаршыја белә бир суал чыхыр: ибтидаи тәһсили артыг архада бурахмыш олан шакирдә күнүн тарихиндәки мигдар сајларыны сөзлә јаздырмаға еһтијач вармы?

Ибтидаи синифләрдә һәмин рәгәмләрин сөзлә јаздырылмасы мүәјјән мәгсәд күдүр: савад тә'лими илә әлагәдар верилмиш вәрдишләри мөһкәмләндирмәк мәгсәдини. Сонракы синифләрдә исә буна еһтијач галмыр, чүнки тә'лим материалы тәдричән мүрәккәбләшир вә буна көрә дә тарихин сөзләрлә јазылышы дәрсдә артыг вахт итирилмәсинә сәбәб олур. Онсуз да бә'зи мүәллимләр јазы дәрсиндә вахт чатышмазлығындан шикајәт едирләр.

Дикәр тәрәфдән, нәзәрә алынмалыдыр ки, мүәјјән синифдән башлајараг шакирдләрә күнүн тарихини јазмагда әмәли вәрдиш, әкәр тә'бири чаизсә, стандартлашмыш һәјати вәрдиш ашыланмалыдыр. Бу вәрдиш исә, ајдын мәсәләдир ки, ајын күнләрини сөзләрлә көстәрмәкдән ибарәт олараг гала билмәз. Мәкәр биз бөјүкләр күнүн тарихиндә сајлары сөзләрләми јазырыг? Демәк, буну шакирдләрә кеч-тез рәгәмләрлә, мәсәлән, **17 март...** шәклиндә јазмағы өјрәтмәк вачибдир. Бу вәрдиш онлара IV синифдән башлајараг ашыланыр.

Бәс күнүн тарихиндә или дә көстәрмәјә еһтијач вармы? Мәсәләјә мәнтиги чәһәтдән јанашдыгда бу суала мүсбәт чаваб вермәк лазым кәлир. Она көрә ки, күн вә ај кими, ил дә тарихин тәркиб һиссәсини тәшкил едир: 17 март 1980-чи ил... Мәһз буна көрә тәкчә Азәрбајчан дили дәрсләриндә дејил, бүтүн фәнләрә аид дәрсләрдә күнүн тарихини шакирдләрә белә јазмағы өјрәтмәк даһа мәгсәдә ујғундур.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, јухары синифләрдә шакирдләрә күнүн тарихини һәтта 17/III 80 шәклиндә јазмағы өјрәтмәк дә истисналыг тәшкил етмир.

Јери кәлмишкән буну да гејд етмәк лазымдыр ки, 80 рәгәми «һәштад» јох, «сәксән» охунмалыдыр. Лакин һәмин рәгәмин охунушу вә дејилишиндә һәләлик сабитлик јохдур; данышыгда һәр икисиндән истифадә олунур. Буну нәзәрә алараг «1980-чи ил» бирләшмәсиндә сыра билдирән -чи шәкилчисинин -чы шәклиндә јазылышы шакирд үчүн сәһв һесаб едилмәмәлидир.

ЧАВАБ 2. Башлыглардан, еләчә дә күнүн тарихиндән сонра нөгтә гојулуб-гојулмамасы мәсәләси барәдә «Суаллара чаваб» серијасындан мәгаләләримиздә ики дәфә кениш бәһс едилмишдир. Одур ки, бурада јалныз нәтичәни тәкрар етмәклә кифајәтләнәчәјик.

Әлјазмасында башлыглардан, о чүмләдән күнүн тарихи вә јазынын нөвүнү көстәрән сөзләрдән сонра, адәтән, нөгтә гојулур. Лакин бу, дурғу ишарәләри гајдалары системиндә хүсуси бир гајда сајылмыр. Елә буна көрә дә башлыглардан, еләчә дә күнүн тарихи вә јазынын нөвүнү билдирән сөзләрдән сонра шакирдин нөгтә гојуб-гојмамасыны онун јазысы үчүн гәтијјән сәһв һесаб етмәк олмаз. Ону да гејд едәк ки, белә һалларда нөгтә гојулмасы даһа дүзкүн вә әсаслыдыр.

Нәһајәт, нәзәрә алынмалыдыр ки, сөјләдијимиз методик мүлаһизә ССРИ-дәки дикәр әдәби дилләрин мәктәб тә'лими илә әлагәдар ејни мүлаһизәјә тамамилә ујғун кәлир.

ЧАВАБ 3. «О һәјәчанлы көрүнүрдү» чүмләсиндә **һәјәчанлы** сөзү әслиндә сифәтдир; она көрә ки, -лы, -ли, -лу, -лү шәкилчиләри ејни заманда дүзәлтмә сифәтләрин формал әламәтләриндән бири сајылыр. Лакин јухарыдакы нүмунәдә һәмин сөз зәрфин јериндә ишләнмишдир; мүвәггәти зәрф-

Scanned with CamScanner

ләшән сөздүр. Чүмлә үзвүнә көрә исә о, ејни чүмләнин тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир.

СУАЛ. IX—X синифләрдә шакирд әдәбијјатдан шифаһи сорғуда әкәр бир нечә дәфә «5» алмышса, инша јазыдан исә әдәбијјат үзрә гијмәти «4»-дүрсә, рүблүкдә онун үмуми гијмәти «5» ола биләрми?

Һ. Гурбанов—Чулфа рајону

ЧАВАБ. Һәләлик әдәбијјатдан шакирдләрин билик вә бачарыгларынын гијмәтләндирилмәси нормалары ајрылыгда мүәјјәнләшдирилмәјиб. Буна көрә дә дил-әдәбијјат мүәллимләри һәр ики фәнн үзрә билик вә бачарыгларын гијмәтләндирилмәсиндә Азәрбајчан дилинә аид «Нормалар»дан истифадә едирләр. Һәмин «Нормалар»ын «Јекун гијмәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси» адлы бөлмәсиндә јазылмышдыр: «Шакирдләрин јекун гијмәтләрини механики јолла, јә'ни орта рииази гијмәт чыхармаг јолу илә мүәјјәнләшдирмәк олмаз. Бу гијмәтләр мүәјјәнләшдириләркән мәһз һәмин әрәфәдә шакирдин практик һазырлығына даир бүтүн көстәричиләр әсас тутулмалыдыр. Бүтүн дәрс или мүддәтиндә мәшғәләләрә шакирддә чидди мүнасибәт јаратмағы тә'мин етмәк үчүн чари мүвәффәгијјәтләринин нәтичәләри (шифаһи чавабларына верилән гијмәтләр, өјрәдичи вә јохлама јазылары нә дәрәчәдә јеринә јетирмәси) јекун гијмәтләрин верилмәсиндә хүсуси оларат нәзәрә алынмалыдыр». Демәк, тамамилә ајдындыр ки, әдәбијјатдан да шакирдин рүблүк гијмәтини мүәјјәнләшдирмәкдә тәкчә јохлама јазынын гијмәти апарычы ола билмәз.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, рүблүк гијмәтләрин мүәјјәнләшдирилмәси һаггындакы тә'лиматдан бә'зи мәктәб рәһбәрләри дүзкүн нәтичә чыхармајараг мүәллимләрин гаршысында belә бир тәләб гојурлар: шакирдин јекун гијмәти онун јохлама јазыдан алдығы гијмәт һәддини ашмамалыдыр. Мараглыдыр, көрәсән онлар бу нәтичәни чыхармагда республика маариф назирлијинин һансы сәнәдинә истинад едирләр? Унутмаг олмаз ки, сөһбәт имтаһанларла әлагәдар јекун гијмәтләрдән дејил, рүблүк гијмәтләрдән кедир.

Ә. ӘФӘНДИЗАДӘ.

Сизин китаб рәфиниз үчүн

«НИТГ МӘДӘНИЈЈӘТИ»

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕА-нын Нәсими адына Дилчилик Институту «Дил мәдәнијјәти» адлы бүллетенин үчүнчү бурахылышыны күтләви тиражла охучулара чатдырмышдыр. Бүллетенин бу нөмрәси һәм санбалына, һәм дә һәчминә көрә әввәлкиләрдән мүгајисәедилмәз дәрәчәдә фәргләнир. Елә буна көрә дә она ади бүллетен кими дејил, көрүнүр, дил мәдәнијјәтинә даир китаблар серијасы кими бахмаг лазымдыр.

Китаб Азәрбајчан ССР ЕА-нын президенти Һәсән Абдуллајевин «Азәрбајчан дилчилијинин нөвбәти вәзифәләри» адлы мәгаләси илә башланыр. Сонракы материаллар мүвафиг бөлмәләр үзрә верилмишдир. Илк бөлмә «Дил мәдәнијјәти һаггында дүшүнчәләр» адланыр. Бу бөлмәдә халг јазычысы Мирзә Ибраһимовун «Кәлин көзәл данышаг», академик Һәсән Әлијевин «Дил мәдәнијјәти барәсиндә бир нечә сөз», академик Мәммәдага Ширәлијевин «Сөз јарадычылығында дилимизин өз имканларындан кениш истифадә едәк», профессор Зәрифә Будагованын «Тәшвигатчынын дили вә үслубу», шаир Бәхтијар Ваһабзадәнин «Дилдә тәбиилик вә көзәллик», академијанын мүхбир үзвү Худу Мәммәдовун «Дил вә елми-техники јүксәлиш», филолокија елмләри доктору Мүсејиб Мәммәдовун «Һәр сөзүн өз јери вар» адлы мәгаләләри дәрч олунмушдур. Бу мәгаләләрин һамысында әсас идеја бундан ибарәтдир ки, мәдәни јүксәлишимизин индики мәрһәләсиндә дилимизин көзәллијини, вүс'әтини, сафлығыны горумаг, онун даһа да инкишафы гајғысына галмаг бүтүн халгын мүгәддәс борчудур. Мәгаләләрин һәр бириндә бу гајғынын конкрет јоллары көстәрилир, ағыллы вә чох марагы тәклифләр ирәли сүрүлүр.

Китабын сонракы бөлмәләри белә адланыр: «Тәрчүмә дили», «Орфоепија вә орфографија», «Грамматика вә үслубијјат мәсәләләри», «Терминләр». Бу адлар алтында кедән бөлмәләрдә көркәмли алимләрдән профессор Ә. Абдуллајевин, профессор А. Ахундовун, филолокија елмләри докторлары Ш. Сә'дијевин, Б. Нәбијевин вә башгаларынын, үмумијјәтлә, ијирмидән артыг мүәллифин мүхтәлиф мөвзуларда мәгаләси дәрч олунмушдур.

Китабдакы бүтүн мәгаләләр марагла охунур, охучуну дүшүндүрүр, ону нитг мәдәнијјәти илә әлагәдар јени-јени фикирләр,

Scanned with CamScanner

мүлаһизәләрлә гидаландырыр, өз доғма дилинә мәһәббәтини артырыр.

Китаб кениш охучу күтләси үчүн нәзәрдә тутулмушдур. Лакин о, дил-әдәбијјат мүәллимләри үчүн өзүнүтәһсил материалы кими даһа гијмәтлидир.

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН СЕМАСИОЛОКИЈАСЫ»

Али мәктәбләр үчүн дәрс васаити кими чап олунмуш бу китабын мүәллифләри профессор Зенфира Вердијева, профессор Муса Адилов вә досент Фирәнкиз Ағајевадыр.

Семасиолокија дилчилијин хүсуси бир шө'бәси олмагла дил ваһидләринин мәзмунуну, дахили мә'насыны өјрәнир. Индијәдәк Азәрбајчан дилинин семасиолокијасына даир аз-чох тәдгигат апарылмышса да, ириһәчмли монографик әсәр јазылмамышдыр. Бу бахымдан «Маариф» нәшријјатынын чап етдији «Азәрбајчан дилинин семасиолокијасы» китабы тәгдирәлајигдир.

Әсәр, һәр шејдән әввәл, мүасир дилчилијин ән јени наилијјәтләри әсасында јазылмышдыр. Бу бахымдан о, мүәјјән мә'нада енсиклопедик характер дашыјыр. Әсәрдә дилимизин тарихи вә структур семасиолокијасы үчүн сәчијјәви олан анлајышлар әтрафлы вә мараглы шәкилдә ишыгландырылмышдыр.

Вәсаитин биринчи фәслиндә сөзүн тә'рифи, онун һүдуду, вариантлары, функсијалары вә мә'на анлајышы һаггында мә'лумат верилир. Икинчи фәсилдә семасиолокија илә лексиколокијанын таршылыглы әлагәсиндән, жаргон, табу, евфемизм, јарымчыг тәкрарлар вә с. кими мә'на дәјишмәләриндән бәһс олунур. Үчүнчү фәсил тарихи семасиолокија һаггында мә'луматла башланыр. Бурада сөзүн чохмә'налылығы вә мә'на дәјишмәләринин мүхтәлиф нөвләри конкрет фактлар әсасында изаһ олунур. Бурада метафора, метонимија вә синекдохаја анд мә'луматлар диггәти хүсуси олараг чәлб едир. Әсәрин сон фәсли тәсвири семасиолокија мәсәләләрини әһатә едир.

Әсәр, демәк олар ки, башдан-баша зәнкин дил фактлары үзәриндә гурулмушдур. Өзү дә елә фактлар ки, онлар охучуну дүшүндүрүр, ону дил һадисәләринин гәрибә сирләри илә таныш едир. Бүтүн бунлара көрә әсәр Азәрбајчан дили мүәллимләри үчүн дә мараглы вә һәм дә чох фајдалыдыр. Онлар тә'лим просесиндә гаршылашдыглары бир чох чәтинликләрлә әлагәдар суаллара бу әсәрдә ајдын чаваб тапа биләрләр.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ КУШӘСИ

Билирсинизми?

Колумб Американы кәшф едәркән, сәһв олараг ону Һиндистан һесаб етмишди. О вахтдан оранын әсил јерли әһалиси һиндлиләр (русча: индеец) адландырылмышдыр. Һиндистанын јерли әһалиси исә һиндуслар (русча: индиец) һесаб олунур. Лакин бу сөзләрин һәр икиси ејни көкдәндир.

• • •

Автомобил сөзү мәншәјинә көрә ики ајры-ајры сөзүн бирләшмәсиндән әмәлә кәлмишдир: «аутос» јунанча «өзү» демәкдир; «мобил» исә латын сөзү олуб «һәрәкәт едән» демәкдир. **Автомобил** рус дилинә алманчадан кечмиш, бизим дилимизә исә рус дили васитәсилә дахил олмушдур.

• • •

Адмирал сөзү рус дилинә Һолландија дилиндән, Һолландија дилинә исә Португалија дилиндән кечмишдир. Бу сөзүн әсли әрәбчәдир: «әмир-әл-бәһр». Мә'насы «дәниз рәиси» демәкдир.

• • •

Сәһвләри тапын.

Мәтндәки сәһвләри тапыб, характерини изаһ един.

Учгар кәнддән кәлмиш бир гоча һәјәтдәки ушаглардан бирини јанына чағырыб соруşду:

— Гызым, бу бинада Ирбаһимин еви һансыдыр?

— Ибраһим кимди, баба?

— Мәшһур пәһләванды, танымырсан?

— Һә, Фәһрадын атасы?

— Бәли, өзүдүр ки вар. Балача гызынын да ады Фәрханәтачдыр.

— Сәккизинчи мәртәбәдәки досхан биринчи мәнзилдә јашајырлар...

Вурғусуну дәјишәндә...

Ашағыдакы сөзләрин һәр бириндә ики мә'на кизләнмишдир. Һәмин мә'налары тапын.

Јолла, күллә, тарла, сүрмә, балдыр, тәндир.

«Дөрдүндән бири артыгдыр...»

1) алты, једди, сәккиз, доггуз

2) сүнбүл, зәнбил, памбыг, тәнбәл

3) јај, әсәр, кол, шиш.

25 гәпик

76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ»

(Методический сборник)

Выпуск 2

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1980

Scanned with CamScanner